MƏKTUB YETİŞMƏDİ

I

Qışın dondurucu bir günü idi. Soyuq qılınc kimi kəsirdi. Göylər matəmlilər kimi, qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər ağ kəfənlə örtülmüşdü. Küçələrdə koma-koma duran qarlar üzərində qarğalar qorxaq baxışlarla gəzinirdi. Qalın palto, isti paltar geyinmiş adamlar bəzəkli və isti mənzillərindən çıxıb piyada, ya arabalar içində rahat-rahat küçələrdən keçirdilər. Bu dondurucu qış, bu sərt soyuq onlar üçün əyləncədən başqa bir şey deyildi.

Dünyada bütün səfalət və fəlakət yalnız insanlığın yoxsul qisminə nəsib imiş!

Qurban Şeytanbazar ucunda məktub yazan həmşəhərlisi Molla Fərzəlinin yanında oturmuş, soyuqdan əlləri, üzü bozarmış, bir əli ilə köhnə və yırtıq paltarının açıq yaxasını tutaraq, o biri əli ilə də ayaqlarına buz kimi yapışan yırtıq çustunun palçığını təmizləyə-təmizləyə:

– Molla, mənə bir məktub yaz! Bilirsən ki, hər il sənə nə qədər xeyir verirəm. Vətəndən gəldiyim bir il olmaz, ancaq bununla sənə beş məktub yazdırıram, – dedi.

Molla Fərzəli soyuqdan donmuş əllərini ovuşdurdu. Əsnəyə-əsnəyə bir kağız parçasını dizi üstünə alaraq:

– Həmşəri, nə yazılacaq? – dedi.

Qurban Molla Fərzəliyə bir az da yaxınlaşdı. Gizli bir söz söyləyirmiş kimi fısıldayaraq:

– Molla, əvvəlcə məndən uşaqların anasına salam yaz, – dedi, – yaz ki, Anaxanımın, Məmişin gözlərindən mənim əvəzimdən öpsün, onlardan göz-qulaq olsun. Sonra yaz ki, mən də, şükür allaha, sağ və salamatam, Qulamrza ilə sizə on beş manat göndərdim. Bayram qabağı yenə göndərəcəyəm; uşaqlar korluq çəkməsinlər, özüm də yazın axır ayında gələcəyəm.

Molla Fərzəli qələmi mürəkkəbə batırıb yazmaq istədi. Mürəkkəb qatı olduğundan yazmadı. Molla ağzının suyundan bir damla mürəkkəbə damızdırıb qarışdırdıqdan sonra yazmağa başladı.

Qurban döşü açıq arxalığının və köynəyinin arasından görünən, soyuğun təsirindən dik-dik durmuş qıllarını arxalığının yaxalığı ilə örtüb, sümüklərinə qədər nüfuz edən soyuqdan yumaq kimi büzüşərək dedi:

– Molla əmi, yaman adamın quyusunda işləyirəm, quyu indi otuz sajından aşağı enib, nə qədər yalvarırıq: "Ay ağa, haqqımızı bir az artır, aşağı getmək çox çətindir, neftin, qazın iyindən nəfəs tutulur", zalım oğlu razı olmur. "Əvvəlki şərtimizlə qazacaqsınız, yoxsa haqqınızı verməyəcəyəm" deyir. Molla, burada pul qazanmaq çox çətindir. Sənin peşən yaxşıdır. Gündə beş-on kağız, dörd-beş dua yazsan, bəsindir. Allah bərəkət versin. Daha nə istəyirsən?

Molla Fərzəli qələmi qələmdana qoydu, divarın deşiyindən iki barmağı arasında bir qədər torpaq alıb, məktubun üstünə tökərək quruda-quruda cavab verdi:

– Həmşəri, uzaqdan döyüş adama asan gəlir. Mənim sənətim bildiyin qədər də yüngül deyil. Qış-yaz küçə başında müştəri yolu gözləməkdən adamın gözlərinə qaranlıq çökür. Elə gün olur ki, bir nəfər də müştəri gəlmir. Qarnını ovuşdura-ovuşdura qalırsan.

Molla əbasına bərk sarındıqdan sonra məktubu Qurbana oxudu. Qurban mollanın ağzından çıxan kəlmələri yeyəcəkmiş kimi ağzını açmış, diqqətlə onu dinləyirdi. Sonra üzündə, gözlərində sevinc qığılcımları uçuşaraq:

– Molla, Qulamhüseynə də salam yaz, – dedi, – yaz ki, mən gəlincə uşaqlardan göz-qulaq olsun, yazsın görüm bizim qızıl inək dururmu? Kor yabını satıb, ya yox? Bir də yaz ki, gələndə Anaxanıma güllü-güllü dəsmal, Məmişə də qırmızı köynək gətirəcəyəm.

Molla Fərzəli məktubu yazıb bitirdikdən sonra büküb zərfə qoydu və üzünü Qurbana tutub:

– Həmşəri, zərfin üzü kimin adına olacaq? – deyə soruşdu. Qurban əli ilə boynunu ovuşdura-ovuşdura:

– Hə, molla, yaz ki, Qurbanın uşaqlarının anasına yetişəcək.

Molla zərfin üzünü yazıb Qurbana uzatdı.

Qurban məktubu alıb sevincək iki əli arasında diqqətlə baxdıqdan sonra qoynuna qoymaq istədi. Məktub əlindən yerə düşdü. Məktubu tez götürdü. O yan-bu yanını təmizləyib yenidən qoynuna qoydu. Kisəsini çıxarıb, iki şahı mollanın ovcuna sıxaraq: "Al, həmşəri! Bayram qabağı gənə məktub yazdıracağam, məndən sənə çox xeyir çatacaq", – deyib qalxdı.

Qurban əli ilə qoynundakı məktubu bərk tutaraq yeriyirdi. O indi həmşəhərlisi Qulamrzanın mənzilinə gedib, həm məktubu ona vermək, həm də dilcavabı bir-iki söz sifariş etmək istəyirdi. Yolda yeriyərkən düşünürdü: "Əcəb bəxtəvər adamdır, indi gedib balalarını görəcək, külfətinə, elinə, obasına qovuşacaqdır. Ox... bir-iki ay sonra oralar nə gözəl olacaq. Çöllər, dağlar yamyaşıl olacaq, çiçəklər açacaq, ağaclar yarpaqlanacaq, ilk baharın elçiləri olan qaranquş, sığırçın və leylək sürü-sürü dönüb, yuvalarını tikəcək, səhər və axşam şirin-şirin nəğmələrlə ruhları, ürəkləri oxşayacaqlar. Hər yerdə əkin və bostan işləri başlanacaq, balıqçılar çaylardan və göllərdən balıq ovlayacaq. Ah məni bu gözəlliklərə, ev-eşiyimə, uşaqlarıma həsrət qoyan kasıblıq!". Bu kədərli düşüncə Qurbanın vücudunun hər sahəsinə sürətlə yayılaraq, bütün bədənini titrətdi. Daxilində əzici bir sızıltı duydu. Qəlbi sanki bir an dayandı. Artıq dizlərində taqət, vücudunda qüvvət qalmamışdı. O, ayaqları altında xışıldayan qarın üzərinə birdən-birə üzüquylu düşdü; ölgün və üzgün halda başını qaldırdı. Qabağında izdihamı yarıb keçən arabaları, isti paltarlı, şən sifətli insanları, o qaynar həyat sahəsini qəzəbli nəzərlərlə süzdü, biixtiyar soyuq dodaqlarından bütün iztirab və kədərlərinə tərcüman olan "of" uçdu, özünü doğruldaraq düşdüyü yerdən qalxdı. Tez əlini qoynuna soxdu və məktubu yanıq ürəyi üzərinə sıxaraq yeridi. Bir az sonra Qulamrzanın mənzilinə yetişdi. Qapı bağlı idi, məyus və dalğın halda geri döndü, qarışqa kimi qaynaşan işçilər içində sərsəri kimi dolaşarkən, həmşəhərlisi Səftəri gördü. Ona yaxınlaşaraq əhval soruşdu. Məlum oldu ki, Qulamrza şəhərə getmişdir. Qurban Səftərə yalvardı ki: "Qulamrza qayıdanda mənim gəldiyimi ona de, tapşır ki, məni görməmiş getməsin, amanatım da, dilcavabı sifarişim də var".

Bunu deyib Qurban mənzilinə qayıtdı.

II

– Namərdlər, alçaqlar, nə qədər ki, quyu dərinləşməmişdi, mən baş idim, onlar quyruq. Hər tərəfə dönsəm, onlar da o səmtə sürünürdülər. İndi ki, quyu dərinləşib, mənə baş olmaq istəyirlər. "Quyu dərinləşib, ölüm ayağı var. Daha nə bilim nə... nə" – deyə hər gün təzə şərt qoyurlar. Tfu sizin kimi namərd adamlara! Sizə qırmanc lazımdır, qırmanc!

Tanrıverdi və Səfər çəkdikləri torpağı boşaldıb yenidən quyuya buraxdıqdan sonra Tanrıverdi:

– Ay ağa, – dedi, – bilirsən ki, quyunun indi çətin vaxtıdır, əjdaha kimi ağzını açıb qurban istəyir. İnsaf da yaxşı şeydir. Axı...

Səfər Tanrıverdinin sözünü kəsdi, göz işlədikcə sıra ilə düzülən neft buruqlarına əli ilə işarə eləyərək əlavə etdi:

– Bax, bu yerlərin hər guşəsinə ayaq bassan, hər ovuc torpağına qazma vursan, işçi sümüyü görərsən, işçi fəryadı eşidərsən. Bu uca evlərdə, isti ocaqlarda naz-nemət içində yaşayan...

Hacı Qulu Səfərin sözünü kəsib, ayaqlarını yerə çırparaq, bağıra-bağıra:

– Canınız çıxsın, – dedi, – pul qazanmaq asandır? Siz canınızdan keçirsiniz, biz də ətək-ətək pulumuzdan.

– Səfər! Səfər! Qurban ipi tərpədir.

Səfər və Tanrıverdi tez quyunun ağzına yüyürdülər, başlarını aşağı dikərək baxırkən, quyu içində partlayan qazın gurultusundan diksinib çəkildilər. Hər ikisi həyəcanlı bir səslə:

– Allah özü bağışlasın. Qurban da belə getdi, – deyə fəryad qopardılar.

Hacı Qulu bir şey eşitmirmiş kimi, qorxa-qorxa quyunun ağzına gəldi və ehtiyatla quyunun yanına uzanıb diqqətlə baxdı. birdən-birə gözlərində, üzündə daşqın bir sevinc qığılcımları, dodaqlarında məmnuniyyəti andıran bir təbəssüm olduğu halda uca səslə:

– Çeşmənin başı açıldı, yavaş-yavaş neft qaynayır – dedi.

Tanrıverdi soyuq və laqeyd bir tövrlə:

– Hacı, Qurbanın meyiti quyuda qalacaq? – deyə soruşdu.

Bu sözdən Hacı Qulu şirin yuxudan oyanmış kimi oldu. Göz qapaqları iri-iri açıldı. Kisəsindən iki iyirmi beşlik çıxarıb:

– Kim bu işi görsə, bu əlli manat onundur – dedi.

Tanrıverdi quyuya yaxınlaşdı və neftin qaynayıb qalxdığını görüncə:

– Yazıq Qurban, sən qəbrini öz əlinlə qazdın – dedi.

Hacı əlli manatı onlara verib dedi:

– Əlli manat sizin olsun, bölüşün, ancaq bu işi ağzınızdan qaçırmayın.

Səfər soruşdu:

– Ağa, bəs paltarı nə olacaq?

Hacı əlini onun çiyninə qoyaraq, yağlı bir dil ilə:

– Onu da buralarda bir yer qazıb basdırın – dedi.

Səfərlə Tanrıverdi Qurbanın paltarını yığışdırıb götürərkən, arasından yerə bir məktub düşdü. Məktubun üzərində: "Bu məktub Qurbanın uşaqlarının anasına yetişəcək" cümləsi yazılmışdı.

Səfərlə Tanrıverdi bir müddət məktubu acı nəzərlə süzərək: "Yazıq Qurban, məktub yetişmədi" – deyə inlədilər.

1908

KÖÇ

Mayın gözəl bir səhəri idi. Dan yeri yenicə ağarmağa başlamışdı.

Yatağımda yatırdım. Birdən-birə anamın yavaşca: "Oğlum, qalx, yaylağa gedirik" deməsindən gözlərimi açdım. Anam başımı əlləri içinə alaraq bir də: "Qalx oğlum! səndən başqa hamı hazırdır, arabamız da gəlib" – dedi.

Dərhal dim-dik qalxdım. Paltarımı geydim. Əl-üzümü yudum. Bir fincan çay içər-içməz pilləkənləri gup-gup başı aşağı endim. Öküz arabası qapımızın ağzında durur, arabaçı Salman kişi də şeyləri üsulluca arabaya yerləşdirirdi.

Artıq, hərəkət edəcəyik. Sevinirəm... Ailəmizin hamısı aşağıda idi. Hətta Mərmər adlı ağ pişiyimi, sarı, iri tüklü toyuğumu cücələri ilə bərabər bir səbət içində götürmüşdük. Necə sevinməyim?! Hamımız arabaya doluşduq. Salman kişi də arabanın boynuna oturdu: "Həm... Ho!" edib əlindəki uzun qırmancını havada bir neçə kərə şaqqıldatdı. Araba hərəkət etməyə başladı.

Atam da ata minib, yanımızca gəlirdi. Artıq şəhərin iri, geniş küçələri ilə gedirik. Hər zaman gözümüzün alışdığı geniş küçələr, böyük evlər, iri şüşəli mağazalar...

Araba şəhərdən çıxarkən günəş yenicə çırtır, şərqi bürüyən qırmızılıqdan üfüqlərdəki dağ silsiləsi kimi görünən buludlar əlvan rənglərə boyanırdı.

Şəhərin tozlu, gurultulu küçələrindən, isti havasından get-gedə uzaqlaşırdıq.

Arabamız iki tərəfi ağac, əkin və bostanla bəzənmiş bir yolla gedirdi.

Azərbaycan!.. Doğma vətənimin gözəl təbiəti vardır. Səhərlərə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır, tarlalara, təpələrə, çöllərə xalı kimi döşənmiş lətif, yumşaq otlar, çiçəklər dəniz kimi dalğalanır, yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış quşcuğazlar səs-səsə verib ötüşürdü. Göz işlədikcə açıqlıq, yaşıllıq, dərəlik, təpəlik, irəlilədikcə qarşımızda bir-birindən daha gözəl təbiət, daha canlı lövhələr açılır. İri, kələ-kötür, ətəkləri qaratikan kolları ilə döşənmiş dağlar arasından

yuxarı qalxdıqca təbiət və hava bütün başqalaşır, insan ürək dolusu nəfəs alır.

Yumşaq otların, əlvan çiçəklərin, dağ nanələrinin gözəl qoxusundan insan bihuş olurdu.

Dağların ardı-arası kəsilmir, zəncir kimi bir-birinə hörülmüş, bir-birini qucaqlamış kimi durur. Qocaman bir dağın təpəsinə qaxdıq. Qarşımıza daha böyük bir dağ çıxdı. bu dağı da aşdıq; çiçəklər səltənəti kimi bir açıqlığa çıxdıq. Bu yer qalın, sıx meşəlik, çılpaq qayalıq, uçurumlu dərələrlə qucaqlaşmışdı. Uzaqda bir təpə ətəyində beş-on alaçıqdan ibarət bir oba görünürdü. Artıq yetişmişdik. Sevincimdən atılıb düşürdüm.

Yaxınlaşınca bizi ən əvvəl bir çoban köpəyi qarşıladı. İt qara ağzını açıb hürür və üstümüzə atılırdı.

OBA

Obaya yaxınlaşınca uşaqlar, bir neçə yaşlı qadın və kişi qarşımıza çıxdı. Qoca hamısından əvvəl irəliləyib, salam verdi. Sallaq iri dodaqlarında, yanları cizgilərlə örtülmüş kiçik gözlərində, sümükləri qalxıq, ətli, qırmızı üzündə bir təbəssüm vardı. O, yumru başlı çomağına söykənərək:

– Sizi dünən gözləyirdik, xoş gəldiniz! – dedi.

Atam:

– Sağ ol, Kərim baba, dünən olmasın, bu gün olsun, – deyə cavab verdi.

Bu aralıq, qadınlar da yetişib arabamızı araya aldılar, anamla görüşdülər. Atam gülə-gülə:

– Ay Kərim baba, Ayrım qızı ilə necə keçinirsən? – deyə soruşdu.

Kərim baba iri, sallaq dodaqlarını geniş açaraq, gözlərini daha da qıydı.

– Ağzında "Ayrım qızı" deyirsən, necə keçinəcəyik, itlə pişik kimi.

Atam yaşlı adamlarla əylənməyi çox sevərdi.

Qırx beş, əlli yaşında, qısa boylu, sağlam və ağzı yaşmaqlı bir qadın yaxınlaşıb, atama salam verdi. Atam onunla rəsmi görüşdükdən sonra gülə-gülə dedi:

– Ayrım qızı, bax, yetişər-yetişməz, Kərim baba səndən şikayət edir.

Ayrım qızı kiçik və yanları ətli gözləri ilə gülümsəyərək:

– Qoy istədiyi qədər şikayət etsin, nənəmiz Həvva Adəmi cənnətdən çıxardığı üçün kişilər bizimlə heç bir zaman barışmayacaqlar – dedi.

ALAÇIĞIMIZ

Arabamız bir alaçığın ağzında durdu. Yerə endik. Bizi keçədən qayrılmış bir alaçığa gətirdilər. Bir anda kənd qadınları və uşaqları ətrafımızı aldılar.

Qadınlar anamla öpüşür, danışır, gülüşürdülər. Uşaqlar isə inci kimi düzülmüş ağ dişlərini göstərərək, mənimlə danışmaq. oynamaq istədiklərini anladırdılar. Mən isə utancaq bir uşaq olduğumdan anamın yanında büzüşüb durur, arabir onların təbəssümlərində iştirak edirmiş kimi görünürdüm. Atam da alaçığın böyründə Kərim baba ilə köhnə bir palazın üstündə oturub, söhbət edirdi. O gün hava çox isti idi.

Günəş yandırırdı. Bir tərəfdən, alaçıq içinə doluşmuş bu qədər adamın nəfəsi, o biri tərəfdən, alaçıq keçələrinin başçatladan havasından nəfəs almaq mümkün deyildi. Yaxşı ki, bu hal çox sürmədi. Bayırdan Kərim babanın: "Qonaqları çox incitməyin, yoldan gəliblər, qoyun bir az rahat olsunlar" deməsi ilə adamlar yavaş-yavaş çəkilməyə başladılar. Bir azdan sonra kasıb bir süfrə açıldı; yeyib qalxandan sonra atam Kərim babanı səslədi:

– Ay Kərim, bizim alaçıq üçün çubuq hazırlamısanmı?

Kərim baba soyuq bir halda:

– Bilmirəm bu oxumuşların səbri nə üçün az olur? Gəldiyiniz indidir, nə xəbər? – dedi.

Atam:

– Vaxt keçir, hər halda alaçıq hazır olmalıdır – dedi.

Kərim baba:

– Nəyinə gərək, axşama qədər sən alaçığını məndən istə, mənim əlimdə o nə çətin işdir?! Hələ ağacları dünən qırıb hazırlamışam – cavabını verdi.

Ayrım qızı:

– Çox öyünmə, dünən zor-güc ağacları mən kəsdirdim; sənə qalsa idi, kim bilir, indi də hazır olmayacaqdı.

O bu sözləri elə bir tərzdə dedi ki, hamı güldü. Atam Kərim baba ilə alaçıq qurmağa getdi. Alaçığımız obadan bir az uzaq, atamın bəyəndiyi axar-baxarlı, gözəl bir yerdə quruldu. Bir saat sonra alaçığımıza köçdük.

MƏŞĞƏLƏLƏRİM

Yavaş-yavaş oba uşaqlarına alışdım. Hər gün çayımı içər-içməz alaçıqdan çıxardım. Uşaqları tapıb çiyələk, göbələk toplamağa, ya dərədə balıq tutmağa gedərdik. Bu dərə başdan-başa su qaynağı idi. Hər ağacın, hər daşın dibindən su sızırdı. Daşların, ağacların dibini qazar, ətrafına çay daşları yığıb, bulaq qayırardıq. Hər birimiz tapdığımız bulağa öz adımızı verərdik. Elə gün olurdu ki, səhərdən axşamadək o dərədə yalqız gəzərdim. Gözəl çiçəklərdən, bulaqlardan, yaşıllıqlardan doymaz, ayrılmazdım. Arabir də meşədə quş yuvası axtarmağa gedərdik.

Mənim quş balasına olan məhəbbətimi oxuculara qələmlə anlada bilməyəcəyəm. Bu kiçik. məsum heyvanları dəlicəsinə sevərdim. bir quş balası tapdıqda o qədər sevinərdim ki, dünyalara sığmazdım. Anam, atam: "Oğul, bu heyvanları əsir etmə, burax, yazıqdırlar" – deyə nə qədər israr edərdilərsə də, ağlayıb, yalvarıb onları zor-güc razı edərdim. Bu quş balalarını fındıq çubuqlarından qayırdığım bir qəfəs içində bəsləyərdim.

Şəhərdən gətirdiyim toyuğumun cücələri böyümüş, tüklənmiş, xoruzu, fərəsi bəlli olmuşdu. Kiçik bacımla hər birimiz bir xoruz və bir fərə seçmişdik.

Çadırımızın dörd bir yanı açıqlıq, çalılıq[1] olduğundan toyuq cücələri ilə o açıqlıqda gəzişir, qurd-quş, çəyirtkə tutub yeyir və çalıların altında eşələnirdi. Ovcumu dənlə doldurub "dü-dü-dü!" – deyə səsləndiyim zaman görməliydiniz, hər yerdə olsalar, qala üzərinə yürüş edən qalib bir ordu kimi uçaraq, qoşaraq ətrafımı alırdılar.

Mən onları aldadırmışam kimi əlimi arxamda gizlədərdim. Hamısı boyunlarını bükərək, gözlərini aşağıdan-yuxarıya üzümə dikib ba-

[1] Çalı – kol-kos

xardı. Bilsəniz. o məsum baxışlar qəlbimə nə qədər toxunardı! Biixtiyar ovcumdakı dəni yerə səpərdim. Cücələr bir-birini döşləyərək, dimdikləyərək səpdiyim dəni dənlərdilər.

Alaçığımızın böyründə bunlara kiçik bir hin qayırmışdım; tülkü, çaqqal qorxusundan hinin ağzını gecələr böyük bir daşla örtürdüm. Günlərimin çoxunu bu heyvanlarla keçirərdim.

SƏHƏRLƏRİM, AXŞAMLARIM

Bu yerlərin səhərləri, axşamları mənə hər şeyi unutdururdu. Axşamlar qoyun-quzu mələşə-mələşə obaya dönərkən, səsdən qulaq tutulurdu. Xüsusən yavaş-yavaş nəfəs alan səhərlərin, axşamların qanadları ucundan yayılan sərinlik, dağ çiçəklərinin, cökə ağaclarının rayihəsi, qoruqlarda,. tarlalarda biçilmiş təzə otların gözəl ətri, meşənin axşamlara, səhərlərə məxsus rütubət qoxusu, bulaqların şırıltısı, quşların ötüşməsi, quzuların mələşməsi, itlərin hürüşməsi bir-birinə qarışaraq,. obaya başqa bir rəng, başqa bir şəkil verirdi. Bir saat əvvəl səssizlikdən ölgün kimi görünən təbiət birdən-birə canlanırdı. Hər şeydə bir yenilik, bir təravət görünürdü. Bundan böyük məşğələ nə ola bilərdi? Dəyənəyi əlimə alıb, obaya gedərdim. Analarını əmməsinlər deyə quzuları, oğlaqları bir ağıla doldururdular. Mən kənd uşaqları ilə o şux quzularla doyunca oynar, onlarla bərabər atılıb düşərdim.

Qoyunlar sağılıb qurtardıqdan sonra ağılın ağzını açarkən, ana-bala mələşə-mələşə qaçaraq bir-birinə qarışırdı. Həsrətlərinə qovuşmuş heyvancığazlar ayaqlarını bükərək, quyruqlarını oynada-oynada analarını əmərdilər.

Obanı yenə də həzin bir sükut almış, yalnız ara-sıra çobanların səsi, itlərin hürüşməsi, uşaqların bağırtısı eşidilirdi. Bu kiçik heyvanları sevdiyim kimi, çobanlarını da sevər, çox vaxtımı da onlarla keçirərdim. Onların sadə və sərbəst sandığım məişəti xoşuma gələrdi. Hətta o bəxtiyar bildiyim insanlara qibtə edərək, “bu açıq, geniş obalarda, bu gözəl təpələrdə, yaşıl yamaclarda çoban olmaq pisdirmi?” deyərdim. Mən də kiçik çomağımı alıb, çox zaman onlarla bərabər gedərdim. Qoyunları yamaca yayıb bir təpədə oturardıq. Çobanlar tütək çalar, həzin mahnı oxuyar, keçmiş günlərdən və gələcəkdən dadlı-dadlı söhbət edərdilər.

Oxunan mahnılarda həm ələm vardı, həm də nəşə. Lakin bu sirri anlamaq üçün mən hələ kiçik idim...

Oruc adlı bir çoban gözəl tütək çalardı. O tütək çalırkən qoyunlar iştahla otlar, arabir qulaqlarını qırparaq, o səsi dinlərdilər. Hətta Dəmir adlı qıllı, boz köpək də qulaqlarını sallayaraq iri, tüklü quyruğunu yerə çırpa-çırpa başını Orucun ayaqları üstünə qoyub, gözlərini tütəkdən ayırmaz və ara-sıra həzin bir səslə zingildərdi. O çalğıdan, o gözəl səsdən bu heyvan da həzz aldığını bununla anladardı. Gözəl səsin, gözəl çalğının heyvanlara nə qədər böyük təsiri olduğunu gözümlə gördüm: obanın şərq tərəfində Novçalı adlı bulaq var idi. Günortaçağı çobanlar sürünü ora aparırdılar. Bir gün sürünü o bulağa sürürkən Oruc təpə başından yoldaşı İlyasa:

– Ay İlyas! Ay İlyas! Bu tütəklə sürünü geri döndərimmi? – dedi.

İlyas cavab verdi:

– Döndərə bilməzsən!

Oruc tütəyi çalmağa başladı. Qoyunlara sanki gizli bir qüvvə "dur" əmrini verdi. Hamısı bir şeydən hürkmüş kimi durdu. Qulaqlarını qırparaq, birdən-birə döndülər, quyruqlarını ata-ata, mələşə-mələşə təpəni baş yuxarı dırmandılar. Oruc məğrur bir tövrlə:

– Hə, döndərimmi? – deyə çomağı qapıb təzədən sürünü dərəyə sürdü.

KƏRİM BABA

Günlərimin bir qismini də Kərim baba ilə keçirirdim. Kərim baba altmış yaşlarında, qısa boylu, köksü və kürəkləri enli bir qoca idi. Gözünün yanları iri cizgilərlə örtülmüş və kiçilmişdisə də, yenə parlaq idi. Söz söylədiyi zaman daima kiçik gözləri, qalın və iri dodaqları gülərdi. Onun keçirmiş olduğu uzun bir tarixi hər zaman gözlərində oxumaq olurdu. Yaşlı olduğu halda daima açıq, geniş çöllərdə yaşamış bu adamın üzü ətli, yanaqları qıpqırmızı, canı sapsağlam idi. Bu adamın hərəkətindən və simasından gəncliyində çox igid və qoçaq olduğu anlaşılırdı. İndi belə, fikri-zikri daima ovda və şikarda idi.

Atasından qalma köhnə tüfəngi var idi. Bu tüfəngin lüləsi kiçik bir top lüləsi qədər idi. Onu hər zaman özü ilə gəzdirər və bir an yanından ayırmazdı, hər gün silər, təmizlər və arabir dərənin içinə enərək,

bir yeri nişan alardı. Nişanladığını vurduqda, bütün arzularına qovuşmuş bəxtiyar bir uşaq kimi sevincindən atılıb düşərdi. Tüfəngin bir top qədər şiddətli səsindən xoşlanmayan Ayrım qızı arabir Kərim babaya istehza ilə: "Ayıbını yer örtsün, sən heç bildiyindən əl çəkmə! Yaxşı ki, dədən Qafar sənə bu qırıq tüfəngi qoyub gedibdir" – deyirkən Kərim baba məğrur bir tövrlə:

– İgid atadan igid oğula bir tüfəng, bir də at qalar – cavabını verərdi.

Kərim baba inəkləri cüzi aylıqla güdərdi. Özünün də iki inəyi, dörd-beş qoyunu var idi. Hər gün inəkləri bir yamaca yayıb obaya qayıdardı. Bu işdə ona bəzən kiçik oğlu Vəli də kömək edərdi. Oğul-uşaq zoğal, fındıq, moruq dərməyə gedərkən Kərim baba da sıradan qalmazdı. O da onların içində olmalı idi. Kərim babanın inəkləri özbaşına buraxması sahiblərinin xoşuna gəlməzdi; lakin o bunlara heç əhəmiyyət verməyib nəşəsini pozmaz, tütək çalar, sümsü qayırar, hələ bayatı şikəstəsi də ağzından düşməzdi.

AYRIM QIZI

Ayrım qızı qısa boylu, kök bir qadın idi. Kiçik qumral gözləri, ay kimi yuvarlaq üzü var idi. Bu çalışqan, namuslu qadının üzündə kişilərə məxsus bir heybət vardı. Hələ gurlayan səsini hər kəs eşitsə idi, onun bir kişi olduğuna inanardı. Gündüzləri bir yandan bizim evdə çalışıb-çapalayar, bir yandan da öz evinin işlərini görərdi. Meşədən şələ-şələ odun daşıyar, sac asar, çörək bişirər, özgələrinin inəklərini, qoyunlarını sağar, nehrə çalxayar və yorulmaq nə olduğunu bilməzdi.

Bu vaxta qədər kimsə Ayrım qızından "yoruldum" sözünü eşitməmişdi. Həyat onu belə öyrətmişdi. Onun əsil adı Fatı idi. Atası "ayrım" olduğundan hamı onu "Ayrım qızı" çağırırdı.

Bu iki adamın təbiəti bir-birinə əsla uymurdu. Onun üçün Ayrım qızı bir yandan Kərim babanın uşaqcasına işlərindən, qəribə hərəkətlərindən darılar, o biri tərəfdən də naxır sahiblərinin töhmət və məzəmmətlərini izzəti-nəfsinə sığışdıra bilmədiyindən Kərim babanın arxasınca hər gün söylənərdi. Kərim baba heç bir şeyə əhəmiyyət vermədiyi kimi, buna da əsla əhəmiyyət verməyib nəşəsindən, kefindən qalmazdı.

Bir gün qadınlarla uşaqlar moruq və çiyələk yığmağa getmişdi. Kərim baba sıradan heç qalarmı?! Ayrım qızı Kərim babanın da getdiyini, naxırın başsız qaldığını bilmiş, naxır sahiblərinin acı töhmətini eşitməmək, həm də Kərim babaya acı dərs vermək qəsdi ilə yumru başlı, iri çomağı götürüb özünü naxıra yetirmişdi. Axşamçağı naxırı obaya doğru sürərkən hamı ona tamaşaya çıxdı.

Hətta Kərim baba da bu tamaşadan qalmadı, uzaqdan laqeyd baxışlarla arvadını seyr etdi. Ayrım qızı əsla tövrünü dəyişməyərək əlində çomaq o inəyin, bu öküzün arxasınca bağıra-bağıra qaçırdı.

Kəndlilərdən biri gülə-gülə Kərim babaya:

– Ay Kərim, a Kərim! Buna Ayrım qızı deyərlər, adamdan belə hayıf alarlar, bu pəhləvan arvad kişidən artıqdır – dedi.

Bu sözün Kərim babaya bir milçək vızıltısı qədər təsiri olmadı, gurlayan səsi ilə:

– Mənim kimi kişinin elə də arvadı olar – deyə cavab verdi.

İKİ PƏHLƏVAN

Sular qaralmağa, günəş yavaş-yavaş meşəli dağların arxasına çəkilməyə başlamışdı. Alaçığın bir tərəfində palaz döşəyib, çay içirdik. Kərim baba da palazın ucunda Ayrım qızı ilə yan-yana oturmuşdu. Hər ikisi keçmiş igidliklərindən danışır, öyünməyə və hər biri özünü bəyəndirməyə çalışırdı.

Ayrım qızı Kərim babanı qızışdırmaq fikri ilə əlini onun çiyninə vuraraq deyirdi:

– Bunu görürsüz, aylarca üzünü görməzdim. İşi nə idi: Boşboğazlıq, o qapı-bu qapıda veyl-veyl gəzməkdən başqa əlindən bir iş gəlməzdi, evə gələndə bizə qan qusdurardı. Bir igidliyi, qoçaqlığı olsaydı... Meşədən bir şələ demirəm. bir qucaq odun da gətirməzdi. Odun gətirməyə getsə görərsən beş-on çırpını arxasına alır: "Ayrım qızı, Ayrım qızı! Bunu hara töküm?" – deyə bar-bar bağırardı; elə bil ki, mənə baş gətirib. Bu gün meşədən gətirdiyim bu dağ kimi şələni görürsüz ki? Belə şələ gətirsə, kişi deyərəm. Onun hünəri nədir?

Ayrım qızı söylədiyi sözlərdən məğrur bir vəziyyət aldı. Gurlayan səsi ilə Kərim babaya:

– Rəhim ağanın qapısında nehrə çalxaladığımız yadındadır? – dedi.

Kərim baba sükutla başını tərpətdi. Ayrım qızı üstün gəldiyini hiss edərək, özünü doğrultdu, şən və açıq bir sifətlə sözə başladı:

– İkimiz də cavan idik. Rəhim ağanın qapısında qulluq edirdik, bu çoban idi, mən də ağanın inəklərini sağır, yağ-pendirini tuturdum. Qapıda bundan başqa dörd-beş çoban da var idi. Hamısı yeniyetmə, bığıburma oğlanlar idi. Bir gün nehrə çalxalayırdım. Zəhra xanım da alaçığın ağzında durub baxırdı. Canınız üçün, çobanların hamısını yordum. Bax, bunun özünü elə yordum ki. düşdüyü yerdə qaldı. Zəhra xanım əllərini bir-birinə vurub qaqqıldadı:

– Ay Kərim, çox öyünmə, Ayrım qızı dörd-beş kişiyə dov gəldi – dedi.

Ayrım qızı bu sözləri söylərkən Kərim baba yetim uşaq kimi başını köksünə dikərək, həzin-həzin dinləyirdi. Ayrım qızının belə öyünməsi, Kərim babanın sükutla büzülüb durması birdən-birə bayaqdan Ayrım qızına qulaq asanların qəhqəhəsinə səbəb oldu. Bu qəhqəhədən Kərim baba özünü bir qədər doğrultdu.

– Eh! Adam qocalanda belə sözləri çox eşidər; mən əgər yazı-pozu bilsəydim göstərdiyim igidlikləri bir-bir yazar, böyük kitab bağlardım. İnsan özünü öyməkdən nə çıxar. Arvad nədir ki, onun igidliyi nə olsun. Hay! Hay! beş-on qoyun sağıb, nehrə çalxayıb, yağ-pendir tutub, dili ağzına sığmır. İndi mən deyim, sən qulaq as!

PƏLƏNG OVU

Kərim baba söhbətinə belə başladı:

– Bizim Borçalı meşələrində pələng olmadığını bilirsiniz; ancaq qabaq zamanlarda varmış. Qırx-əlli il bundan əvvəl kəndin yaxınlığında bir pələng görünmüşdü. Onun qorxusundan meşəyə heç kəs getmirdi. Bir gün eşitdim ki, kəndin yaxınlığında pələng üç inək parçalayıbdır; ağlım başımdan çıxdı. Tüfəngimi götürüb getdim. Kəndlə pələngin arası beş ağac olardı. Dərəni aşdım. Aşağı uzanan daşlı-qayalı bir dağ ətəyi ilə meşənin içərisinə gedirdim. Günün bu zamanı idi; günəş saralmağa, sular qaralmağa başlamışdı. Pələngi gözdən qaçırmamaq üçün yan-yörəmə baxırdım. Bir də nə gördüm?! Uzaqda iki göz məşəl kimi yanır. Baxdı, pələng idi; o da məni görmüşdü, pəncəsi ilə acıqlı-acıqlı yeri eşir, cırmaqlayırdı.

Bir az da getmişdim ki, birdən-birə pələng yerindən atılıb, bağıra-bağıra üstümə gəldi. Bir daşa söykənib, tüfəngimi ona tərəf yönəltdim. Pələngin bir nəcib xasiyyəti var: hücuma başladığı yerdən üç dəfə ovun üstünə atılar. Bu üç dəfənin heç birində ovlaya bilməsə, küsüb gedər. Qalxdığı yerdən iki dəfə üstümə atıldı, üçüncü dəfə az qaldı üstümə düşsün. Tüfəngimi dikəltdim, havada üstümə gəlirkən, qolları arasından nişan aldım. Pələngdən elə bir bağırtı qopdu ki, səsindən dağ-daş titrədi. Gözlərim qaraldı, tüklərim ürpərdi. Elə bil ağaclar, daşlar bir pələng sürüsü olub, üstümə gəlirdi. O iki-üç addım məndən aralı bir qaratikan kolu yanında yıxılıb nərildəyirdi. İki dəqiqədən sonra canını təslim etdi. Yaxınlaşdım. O igid heyvanı öldürdüyümə peşman oldum, ürəyim kövrəldi, gözlərim yaşardı. Tüfəngimi bir tərəfə atıb, qabağında diz çökdüm. Başını qollarım arasına alıb, üzündən-gözündən öpdüm.

Pələngin dərisini soyub evə qayıdandan sonra qonşular başıma yığıldılar. Dedim ki, Borçalı torpağında bir igid var idi, o da bu gündən yaşamır. Bundan sonra Borçalı torpağı igid üzü görməyəcək.

Bir saat əvvəl sakit və dalğın halda bir yerdə büzülüb duran bu qoca artıq nəzərimizdə böyümüşdü. Hamımız başdan-ayağa hekayəyə qulaq kəsilərək onu dinləyirdik.

KƏRİM BABANIN ATASI

Kərim baba söhbətdən doymur, hadisəni hadisəyə, xatirəni xatirəyə calayırdı.

– Mənim atam da gözəl ovçu idi. Nağıl edirdi ki, bir gün maral ovuna çıxmışdım. Dərədə kök bir buğa ovladım. Çeşmə başında kabab bişirib yedikdən sonra, uzanıb yatmışdım. Bir də gözlərimi açanda nə gördüm? Dörd bir yanımı duman elə bürüyüb ki, bir addım da qabaq görünmür. O gün evə qayıtmaqdan ümidimi üzdüm. Axşam olduğunu havadan bilmişdim. Kim bilir nə qədər yatmışam; nə edəcəyimi bilmirdim. Düşündüm-düşündüm, axırda gecəni bir qaya altında keçirmək üçün yavaş-yavaş dağa dırmaşdım. Elə uçurum, sıldırım qayalıq yerlərdən keçirdim ki, ayağımın altından bir daş uçsa idi, bir baş dərəyə yuvarlanıb, parça-parça olacaqdım. Həm də qaranlıq, göz-gözü görmürdü. Qabağıma bir mağara çıxdı. Durdum, mağaranın ağzından

içəri baxdım. Bir şey görmədim, çarəsiz mağaraya girdim, az sonra yuxuya getdim. Bir də ağır xorultudan gözlərimi açdım " – Bu nədir? Məndən başqa burada adammı var?" – dedim. Dim-dik oturub yanyörəmi yoxlarkən, əlimə bir heyvan quyruğu toxundu: bu bir pələng quyruğu idi. Mən mağaraya sığındığım zaman o, oyaq imiş. Çünki yatmış olsaydı xorultusunu eşidərdim. Bu igid heyvanın məni bir qonaq kimi mağarasına qəbul etdiyinə şübhəm qalmadı. Özümü itirdim. Ancaq qorxmurdum: çünki bu heyvanın comərdliyinə əmin idim. Gecəni pələnglə bir yerdə keçirtdim. Səhər dan yeri ağaranda mağaradan çıxıb, dünən maral ovladığım yerə gəldim. Maralın bir budunu mağaranın ağzına gətirib, yavaşca içəri itələdim. O gün yenə ovladığım maralın ətindən kabab bişirib yedim. Günortadan sonra idi, kəndə tərəf döndüm. Mağaranın aşağı yanından keçirdim. Gördüyüm bir hadisə ayaqlarımı mismar kimi yerə mıxladı: dərənin içində bir pələng uzanmış, bir qurd da onun ətrafında tülkü kimi quyruq bulayırdı. Məni heyrət aldı, bir yerdə oturub baxırdım. Qurd quyruğunu sallayıb dərənin bir o başına gedir, bir də dönüb gəlir, quyruğunu böyrünə qısaraq, dili ilə pələngi yalayırdı. Pələng isə əsla vüqarını pozmayıb, yalnız onu iti baxışları ilə süzürdü. Qurd bir az sonra pələngin çənəsini, boğazını yalamağa başladı. Bu xainin riyakarlıqla pələngi tələf edəcəyini hiss etmişdim. bir ara qurdu nişan alıb, vurmaq istədim. Nədənsə fikrimdən vaz keçdim. Qurd bir də dərəni dolanıb, pələngə yaxınlaşanda onun boğazından yapışdı. Yazıq heyvan elə bağırdı ki, səsindən dağ-daş titrədi. Elə bildim ki, qayalar üstümə töküləcək. Beş-on dəqiqə o gözəl heyvan atılıb düşəndən sonra hərəkətsiz qaldı. Təəccüb burasıdır ki, qurd yenə pələngin boğazını buraxmaq istəmirdi. Özü isə heç tərpənmirdi.

Pələngin öldüyünü yəqin etdim; ancaq qurdun da tərpənməməsindən heyrətdə idim. Tüfəngimi alıb dərəyə endim. Pələng ölmüşdü. Tüfəngin qundağı ilə qurdu nə qədər vurdumsa tərpənmədi. Bu da murdar olmuşdu. Mən ancaq indi anladım ki, pələng dərədə uzanırkən, bu xain qurd onunla üz-üzə gəlmiş, onun pəncəsindən qurtarmaq mümkün olmadığından bu riyakarlıqla ondan can qurtarmaq istəmiş, axırda da qorxudan bağrı yarılıb ölmüşdü. Çox əlləşdim, pələngin boğazını qurdun ağzından qurtara bilmədim, dişləri kilidlənmişdi. Çarəsiz qəməmi çıxarıb, qurdun dişlərini çapdım. Elə igid bir heyvanın qurd kimi qorxaq, tamahkar bir heyvanın əlində ölməsinə ürəyim yandı.

Bu hadisədən xatirə olmaq üçün pələngin dərisini soyub evə gətirdim.

Atasının nağıl etdiklərini bitirdikdən sonra Kərim baba özünə məxsus ağırlıq və təmkinlə əlavə etdi:

– İndi haman pələng dərisi məndədir. Atamdan yadigar olduğu üçün saxlayıram.

Atam onu təsdiqləyərək:

– Əlbəttə, həm bunu, həm də vurduğun pələngin dərisini saxlamalısan, – dedi, – çünki dərilərin hər biri iki igidin tarixini bildirən qiymətli xatirədir.

QIZIL İT

Kərim babanın "Qızıl" adlı bir iti vardı. Gecə-gündüz bizim qapımızdan ayrılmazdı. Oba itlərini heç sevməzdim, çünki onların qorxusundan obada tək və azad gəzinə bilmirdim. Uzaqdan kölgəmi görüncə sürü ilə üstümə tökülüb hürərdilər. Bizim Qızılı özümə alışdırmaq ümidi ilə hər gün nə qədər çörək yedirdirdimsə, yenə də alaçıqdan çıxıb, bir yana getdiyimi görüncə kəsik qulaqlarını oynadaraq, qalın, boğuq səsi ilə hürər, nəşəmi pozardı. Ona görə Qızılı da sevmirdim.

Bir gün alaçıqdan çıxarkən Qızıl üstümə düşüb, hürməyə başladı. Əlimdəki dəyənəyimlə iti vura-vura qovdum. Kərim baba iti vurduğumu bir neçə dəfə görmüş, bir söz deməmişdisə də, xoşuna gəlmədiyini üz-gözündən duymuşdum. Bir gün iti vura-vura qapıdan qovarkən Kərim baba gördü. Yaxınlaşaraq:

– Vurma, oğlum! – dedi. – Bu, mənim çörək ağacımdır. Bunun bir qardaş qədər mənə yaxşılığı keçibdir. Sən bunun indiliyini görürsən. Bir vaxt bunun qorxusundan evimizin yanından quş quşluğu ilə keçə bilməzdi. Bu itə beş yüz manat verən olub verməmişəm. Hər küçüyünü otuz-əlli manata satmışam. Bunun nə qədər ağıllı, igid heyvan olduğunu bilsən, heç vurmazsan.

Kərim baba bu sözləri deyib, itin başını əlləri ilə oxşadı. Sonra yenə üzünü mənə tutaraq dedi:

– Qışlaqda idik, payızın aydınlıq gecəsi idi. Qoyunları yamaca yayıb, bir daş üstündə uzanmışdım. Nə vaxt yatdığımı heç bilməmi-

şəm. Oyandığım vaxt hava qaralmış, dövrəmi də qalın duman almışdı. Elə qaranlıq düşmüşdü ki, göz-gözü görmürdü. Çomağı götürüb yerimdən qalxdım. Sürüdən xəbər yox idi. Qızılı çağırdım. Cavab vermədi. Dəli kimi o gecəni səhər etdim. Ancaq mənə ümid verən bu it idi: bilirdim Qızıl sürüdən ayrılmaz. Dan yeri ağarar-ağarmaz uca bir təpə başına dırmaşdım. Aşağıya baxdım. Dumandan hər şey qara görünürdü. Yenə "Qızıl! Qızıl!" deyə bağırarkən dərədən boğuq bir səs eşitdim. İldırım sürəti ilə dərəyə atıldım. O, sürünü iki təpə arasına yığmış, özü də yol ağzında durub hürür, məni səsləyirdi. Özümü Qızıla yetirdim. Məni görən kimi sevindiyindən quyruğunu sallayıb, qulaqlarını dikləyərək, məni yalamağa başladı. Sürüyə qurd girdiyini o saat bildim. Sürünün içində üç qurd ölüsü gördüm. İşin nə yerdə olduğunu anladım. Sürüyə qurd daraşanda, Qızıl onlarla boğuşa-boğuşa sürünü bu iki təpənin arasına sıxışdırmış, burada qurdlara hücum edib, bir-bir onları boğub öldürmüşdü. Qızılın boynuna necə sarılmışam... Üzündən-gözündən necə öpmüşəm... Sonra kök bir qoçun quyruğunu kəsib qabağına atmışam.

İftixar hissi ilə söhbətini tamamlamağa çalışan Kərim baba Qızılı oxşayaraq:

– İndi bunun nə cür it olduğunu bildinmi? Bu, it deyil, aslandır, əjdahadır – dedi.

Kərim babanın bu tərifindən sonra Qızılla barışmış, səmimi bir dost olmuşduq.

SÜMSÜ

Kərim baba ilə armud ağacı altında oturmuşduq. Mən dərədən topladığım daşlarla oynayırdım. Kərim baba fit çala-çala bir yaş çubuğu yonurdu. Kərim babanın yeni bir şey qayırmaq istədiyini anladım, yanına gedərkən o, qalın, boz bığları altından gülümsəyərək:

– Sənə sümsü qayırıram – dedi.

– Sümsü nədir? – deyə soruşdum.

– Sümsü quş kimi oxuyur, bununla qızılquş balası tuturlar – dedi.

Kərim babaya daha da yaxınlaşaraq, gözlərimi əllərindən götürməz olmuşdum. Çubuğun ortasından iki barmaq qədər kəsib, üstünü götürdü. O, yerə yaş ot qoyduqdan sonra kəsdiyi qapağı üstünə basaraq:

– Bax, sümsü budur! – dedi və uşaqlara məxsus bir sevinclə sümsünü iri dodaqları arasına qısıb, çalmağa başladı.

Mən səbirsiz halda sümsünü dartıb əlindən alırkən o, bürüşük gözlərində, qalın, iri dodaqlarında daşqın sevinc qığılcımları uçuşaraq:

– Qızılquş balasını bu səslə çağırır – dedi.

Sümsünü indi mən çalır, o isə öyrədirdi və biliciliyi ilə öyünüb, məğrur baxışlarla mənə baxıb gülürdü.

– Bununla qızılquş balasını necə tutarlar? – deyə mən soruşduqda, Kərim baba mənə bu məlumatı verdi:

– Qızılquş yuvasını çox vaxt su kənarında, uca ağacların başında tikər. Balaları yumurtadan çıxan kimi ovladığı quşları öldürüb qanını içər, sonra da o qanı qusub balalarına yedirər. Balaları bir qədər böyüdükdən sonra, ovladığı quşu su kənarına aparar, tüklərini yolar, cəmdəyini suda təmiz yuduqdan sonra parçalayıb, balalarının qabağına atar. Balaları qanadlanıb, uçmağa başladığı vaxt tutduğu ovu gətirib yuvasının ağzına birdən-birə buraxar, quş ölüm pəncəsindən qurtardığını görüncə, pırıldayıb uçmaq istərkən qızılquş balaları hücum edər, dərhal onu tutub yeyərlər. Anası balalarına bu cür ovçuluq öyrədər. Balalarının bu zamanı anaları üçün də qorxuludur, yaxın gələrsə o saat hücum edib, onu da parçalarlar. Ona görə də ovladığı quşla yuvasına yaxın bir ağaca qonar və özünə məxsus bir səslə balalarını səslər. Onların uçub gəldiyini görüncə, ovu buraxıb qaçar. Qızılquş balalarını ovçular bu vaxtlar tutarlar. Yuvalarına yaxın bir yerdə tor qurub, içinə toyuq, kəklik buraxarlar. Çır-çırpıdan, otlardan qayırdıqları kiçik daxmalarda gizlənib bir əllə torun ipini tutar, o biri əllə də sümsünü çalarlar. Qızılquş balaları analarının ov gətirdiyinə aldanıb, özlərini tordakı quşun üstünə atanda ovçular ipi tez çəkir, tor bağlanır, qızılquş balaları da torun içində qalırlar.

Qızılquş balaları bu zaman çox acıqlı olurlar. Özlərini insan əlində əsir görəndə ürəkləri partlar, insana heç alışmazlar. Ona görə də ovçular qızılquş balalarını tutunca, iynə ilə göz qapaqlarını bir-birinə tikərlər. İki-üç gün ac saxlar və yavaş-yavaş ət verib, özlərinə alışdırdıqdan sonra göz qapaqlarını açarlar. Quşcuğazların acığı bu cür sönər, sahiblərinə alışarlar. Ovçular qızılquş, tula götürüb ova çıxarlar. Tulalar kolların, qamışların arasına soxulub ördək, qaz, kəklik, qırqovul və turacı qaldırınca qızılquş hücum eyləyib ovlar.

CAN QORXUSU

Sentyabrın isti günü idi. Günəş yandırırdı. İtlər, çobanlar meşələrə, sərin kölgəliklər altına çəkilmişdilər. Biz də alaçığın içində hər birimiz bir yanda uzanmışdıq. Sarı toyuğum da cücələrini başına yığıb, armud ağacı altında eşələnir, dənlənirdi. Toyuq birdən-birə acıqlı səslə qaqqıldadı. Cücələr dərhal uçaraq kolların arasına soxuldular.

Bu zaman bir quş alaçığın ağzından ildırım kimi şığıyıb, yükün altına soxuldu. Qüvvətli qanad çalınmasına bənzər bir səs hələ də alaçığımızın üstündə eşidilirdi. bir-birinin arxasınca baş verən bu hadisələrdən özümüzü itirmiş halda alaçıqdan kənara çıxdıq. Alaçıqdan onon beş arşın ucada böyük bir quş iri qanadlarını açmış, odlu və acıqlı baxışlarla bizi süzürdü. Anam:

– Qızılquşdur – dedi, sonra cücələri tutmaması üçün əlinə böyük bir ağac alıb kiş, kiş edərək, qızılquşu qovlamağa başladı. Biz alaçığa girən quşun arxasınca getdik. Bizdən əvvəl qardaşım yük altında bir bucağa sığınmış quşu qaldırıb, sevinə-sevinə:

– Tutdum, kəklikdir – dedi.

Qardaşımın ətrafında sevincimdən atılıb düşərək:

– Ver mən də baxım – deyə bağırdım.

Bu zaman anam içəri girdi. Kəkliyi əlimizdə görüncə:

– Canının qorxusundan yazıq özünü alaçığa salıb – dedi.

Qızılquş pəncəsindən qurtarıb özünü insan əlində əsir görən kəklik həyəcanla çırpınır, dartınır, əllərimizi dimdikləyirdi. Qardaşım:

– Qanadlarını bağlayım, qaçmasın – dedi.

– Yox, oğlum, bu heyvan bizim evimizə sığınmışdır, onu azad edin; baxsanız a, qorxusundan yazığın ürəyi ağzına gəlir – deyə anam cavab verdi.

Bu sözləri anam elə söylədi ki, qəlbimizdə riqqət doğdu. Artıq hamımız onu azad edilməsi tərəfdarı idik. Hamımız alaçıqdan çıxdıq. Kəklik də o kiçik gözlərini göyə dikərək baxır, düşmənin getmiş olduğunu bilmək istəyirdi. Qardaşım quşu birdən-birə havaya ataraq:

– Uç, get! – dedi.

Kəklik onun əlindən ox kimi çıxdı və bir anda meşənin ağacları arasında yox oldu.

Hamımız bağırışaraq, kəkliyin arxasınca xeyli baxdıq.

BİÇİN

Səhər-səhər alaçığın ağzında oynayırdıq. Kənd uşaqları əllərində badya, mis kasa dərəyə enirdilər.

Qardaşım onların dalınca:

– Namaz, Namaz, haraya gedirsiniz? – deyə çağırdı.

Namaz arxaya dönərək yarımağız:

– Qoruğa gedirik, qoruğa, çiyələk dərməyə, – dedi.

Biz də arxalarınca qaçıb yetişdik, dərəni keçdik, kiçik bir cığırla meşəyə doğru qalxdıq. İki çağrım qədər getmişdik ki, uzaqda biçinçilərin oraqlarının qat-qarışıq səsləri qulağımıza yetişdi. Sevincimizdən sıçradıq. Bir az sonra artıq talada idik. Biçinçilər sıra ilə durmuş, göbəyə qədər qalxmış yaş otu biçir, qadınlar, uşaqlar isə otların arasından çiyələk yığır və qurumuş otlardan ötədə, bəridə taya vururdular. Biz dayanarmıyıq? Yetişən kimi qoruğa atıldıq. Çiyələkdən doyunca yedik. Sonra yumşaq otların, dərzlərin üstündə atılıb düşməyə, bağırışmağa başladıq. biçinçilərdən biri orağını böyük bir qanqalın kökündən endirirkən quş balaları "cik-cik" edib, kiçik qanadlarını çırparaq, qalın otlar arasına soxuldular. Hamımız oraya qaçdıq. Biçinçi əyilib, ovcunda tutduğu bir quş balasını mənə uzadaraq:

– Al, – dedi.

Sevincək əlimi açdım. Quşu ovcuma qoydu. Ovcumu açarkən əllərim al-qan içində idi. Tüklərim ürpərmiş bir halda "Ay, bu nədir?" deyə quşu yerə atdım. Oraq onun hər iki ayağını biçmiş, kiçik heyvan ayaqsız qalmışdı; bir, əllərimi al qırmızı boyayan qana, bir də otlar üstündə inildəyə-inildəyə sürünən o kiçik heyvana baxdım.

Qəlbimdə acı bir hiss doğdu. "Topal heyvan, səni artıq kim bəsləyəcək?" – dedim. Hamı biçilmiş qoruğun tikan kimi duran otları üstündə inildəyə-inildəyə sürünən quşcuğaza baxırdı. O biri quşları tutmuş olan uşaqlar topal quşu ovucları içinə alıb tamaşa etdikdən sonra, yenə otlar arasına buraxdılar. O günkü nəşəmə zəhər qatılmış olduğundan çox dalğın idim. Bir saat sonra obaya döndük.

Bu əhvalatdan uzun illər keçmişdir. Ancaq bu gün də o qanlı vaqiəni unutmamışam.

Cümə axşamları mənim ən çox sevdiyim gün idi; çünki hər həftənin bu günü atam şəhərdən gələrdi. Bir təpə başında oturub, səbirsizliklə atamın yolunu gözlərdim.

Axşamüstü idi. Obada gəzinirdim. O gün südçülərdən biri şəhərdən çox tez qayıtmışdı. Onu uzaqdan görüncə yanına qaçıb, atamı soruşdum. Südçü çubuğunu qalın dodaqlarının bir tərəfinə qısaraq, o biri tərəfindən tüstünü buraxdığı halda gülümsəyərək:

– Atan bu gün gəlməyəcək, işi var, – dedi.

Bu söz ildırım kimi məni sarsıtdı. Məyus və dalğın halda geri döndüm. O isə arxamdan çağırıb:

– Ey, bura bax! Gələcək, səni aldatdım, mən bu gün tezdən çıxmışam – dedi.

Cavab vermədən yoluma davam etdim. Günəş qızıl saçlarını dərələrdən, meşələrdən yavaş-yavaş toplayaraq qərbə, yüksək dağlar arxasına çəkilməyə, uca ağacların kölgələri şərqə doğru uzanmağı başlamışdı. Sürülər, naxırlar mələşə-mələşə obaya doğru qaçırdı, mən də bir təpədə oturub o gurultunu dinləyir, o canlı lövhəni seyr edirdim. Çadırımızın ağzında at kişnəməsi eşitdim. Dönüb baxınca nə gördüm? Atam!.. Sevincimdən ayaqlarım bir-birinə dolaşa-dolaşa yüyürüb boynuna sarıldım. Atam yoldaşım Rzanı da özü ilə gətirdiyindən, sevincim bir qat artmışdı. Sevinməzmiyəm? Cücələrimi, çeşmələrimi, göyəm ağaclarını göstərmək üçün yeni adam tapmışdım. Bir fincan çay içən kimi qalxdıq. Toyuqlarımdan başlayaraq göyəm ağaclarımı, dərədəki çeşmələrimi bir-bir göstərdim. Sonra obaya gəldik. Sürülərin içinə soxulduq. Quzularla, oğlaqlarla oynadıq, onlarla bərabər atılıb düşdük. Artıq qaranlıq düşür, seyrək duman uca dağların başından dərələrə, meşələrə enirdi. Göy üzü təmiz olduğundan şimal tərəfdəki bir-iki bulud dəniz içində kiçik təpəciklər kimi görünürdü. Hər ikimiz əl-ələ verib yüyürə-yüyürə evə gəldik.

YAĞIŞ

Atam çadırımızın yanındakı armud ağacı altında oturub Kərim baba ilə söhbət edirdi. Kərim baba birdən-birə gözlərini şimala dikərək gurlayan bir səslə: "Allah, sən saxla!" dedi. Bu sözləri elə söylədi ki, hamımızda bir həyəcan doğdu.

Bürüşük və titrək əli ilə göyün şimal tərəfindəki kiçik qara buludu göstərərək:

– O ilan quyruğu kimi qara buludu görürsüz? Çox ziyankar buluddur, – dedi. – Bu, ziyansız keçməyəcək.

Atam etinasız cavab verdi:

– O bulud buradan çox uzaqdır, bizə ziyanı dəyməz.

Kərim baba iri papaqlı başını, uzun, çal saqqalını oynadaraq, bir daha diqqətlə buludu süzdükdən sonra:

– Buna oynaq bulud deyərlər, – deyə sözünə davam etdi. – bu hər yeri gəzər, amma çox durmaz. Bir saat yağsa aləmi tufana verər. İki saat çəkməz ki, toyuq kimi balalarını başına yığıb gəzməyə başlar. Bu buluddan gözüm heç su içmir, ehtiyatı əldən vermək olmaz. Alaçığın xəndəyini təmizləməliyəm.

Kərim baba durub getdi. Biz də atamla alaçığa dönüb, yorğun olduğumuzdan tez yatdıq. Sonra nələr olduğunu bilmirəm, bu qədər xatırlayıram ki, atam məni qolları arasında yük üstünə uzadarkən, qulaqlarımın dibində gurlayan bir səsdən gözlərimi açdım. Ətrafıma baxdım. Atam, anam hər ikisi alaçığın içində dim-dik durmuşdu.

Atam kiçik qardaşım Əsədullanın beşiyini yuxarı qaldırmış, anam da kiçik bacımı qucağına almışdı. Sel gurultu ilə alaçığın içindən axıb gedirdi. Yağış damcıları başımızın üstündə alaçığın keçələrini gum-gum qamçılayırdı. O gecəki tufandan yalnız bu qədər görə bildim.

Sonra yenə yatmışam. Səhər gözlərimi açdığım zaman günəş doğmuş, şəfəqlərdən hörülmüş saçlarını otlu-çiçəkli dağların, yamyaşıl duran meşənin üstünə dağıtmışdı. Tez alaçıqdan çıxdım. Hava o qədər saf, o qədər gözəl idi ki, hər şey insanın üzünə gülürdü... Gecəki yağışdan çiçəklərin, yarpaqların uclarından sallanan damlalar günəşin al şəfəqləri altında almaz dənələri kimi parıl-parıl parıldayır, ətrafına incə telli nurlar saçırdı. Kiçik quşlar yaşıl budaqlarda qanadlarını günəşə doğru açaraq həm qurudur, həm də gözəlliklərə baxır, o lətafətə bürünmüş təbiəti dadlı nəğmələri ilə alqışlayırdılar.

Anam gecəki yağışdan islanmış şeyləri Ayrım qızının köməyi ilə alaçıqdan çıxara-çıxara:

– Allah kəssin belə yaylağı, elə bil başımıza yer qəhətdi. Bu nə dirrikdir; islanmamış bir şey qalmayıb. Hələ gecə gözlərimi bir tikə də yummamışam – söylənirdi.

Atam da:

– Ay dəli, çölçülükdür, ürəyini sıxma, bunun da bir nəşəsi var – deyə anama təsəlli verirdi.

– Belə nəşəni istəmirəm. Sizin üçün nə var ki, özünüz çöllü, gördüyünüz də elə bu – deyə anam cavab verdi.

Bu aralıq birdən-birə cücələri, toyuğumu xatırlayıb, cəld hinə tərəf yüyürdüm. Hinin ağzındakı daşı götürəndə gördüm ki, hinin içi göl bağlayıbdır. Bu faciəli mənzərəni görməyimlə "Vay, cücələrim boğulublar", – deyə qışqırmağım bir oldu. dərhal ailə üzvləri ətrafımı bürüdülər. Atam:

– Yazıq cücələr, heç yadımıza da düşməyiblər – deyə təəssüfünü bildirdi, sonra başımı oxşayaraq, öz hərəkəti ilə mənə sanki təsəlli vermək istədi.

Anam:

– Mənim fikrimə gəlmişdi, amma nə edək, öz başımızın hayına qalmışdıq – dedi.

Əlimi hinə soxub, boğulmuş cücələri suyun içindən bir-bir çıxartdım.

Anam:

– Yaman gözə ox batsın! – dedi. – Hər görən: "Bunlara nə veribsən ki, dərilərinə sığmırlar" deyirdi. Bunlara hansı bədnəzərinsə gözü dəydi. Fikir etmə, oğlum, qada-balamızı aparıblar.

Artıq nə edəcəkdim? Olan olmuş, keçən keçmişdi.

İGİD UŞAQ

Obamızın şimal tərəfi qərbdən-şərqə doğru uzanmış çılpaq qayalıq, daha sonra qalın meşəlik idi. Dərə, qərbə doğru getdikcə qayalıq, dağlıq, iri və oyuq daşlarla dolu yerlərdən ibarət idi. Biz oralara getməyə qorxardıq, çünki kəndlilər "ayı var" deyə bizi qorxutmuşdular. Bu qorxu ucundan dərənin qərb tərəfinə getməzdik.

İkindi çağı idi. Obada "Dursunu ayı basıb" – deyə səs qopdu. Kəndlilər dəyənək, tüfəng, it götürüb getdilər. Bütün oba axdı. Mən də camaata qoşulub getdim. Nədən qorxacaqdım. Kərim baba orada idi. Köməyə gedirmişəm kimi. hətta əlimdə yekə bir dəyənəyim də vardı. Hamımız nizamlı qoşun kimi, sanki bir qala almağa gedirdik. Dərəni aşdıq. Ayı dərəsinin dağlıq tərəfindən dırmanırdıq. Yuxarıda qatqarışıq bir səs eşidildi. İtlər quyruqlarını, qulaqlarını şəkləyərək, birdən-birə hürməyə, üstümüzə yüyürməyə başladılar. Hamıda bir rəşadət və şücaət doğdu, təpəni dırmandıq. Dursun əlində tüfəng məğrur bir halda bizi qarşılayaraq:

– Vurdum. Qoltuğunun arasından vurmuşam. Az qala kafir məni boğmuşdu – deyə camaata qarışdı.

İndi hər kəs Dursundan məlumat almağa can atırdı. Nəhayət, bəlli oldu ki, bu qorxmaz uşaq tüfənglə o tərəflərdə gəzdiyi zaman öz yuvası ağzında iki balası ilə oynayan yekə bir ayı ilə üz-üzə gəlir. Ayı Dursunu görüncə arxasınca düşür. Dursun qaçır, ayı qovur; nəhayət, Dursun başı aşağı qaçmağın çətin olduğunu görəndə özünü toplayıb, geri dönür və ayını nişanlayıb, iki qolları arasından vurur. Ayı aldığı yaradan qüvvətini itirib, yerə yıxılır. Dursun kəndə dönüb, bu vaqiəni xəbər verir. Bir neçə kişi ilə ayı vurulan yerə gəlirlər.

Biz ayı vurulan yerə yetişər-yetişməz itlərdən biri ayını yaxaladı. Yaralı heyvan bağıra-bağıra onu qolları arasına alıb elə sıxdı ki, köpək qara ağzını açıb var gücü ilə zingildədi. Kəndlilər, ağac, qəmə gücü ilə iti ayının pəncəsindən qurtarınca it qulaqlarını sallayaraq, quyruğunu böyrünə qısıb, birbaş obaya qaçdı.

Bu qərar ilə ayı itlərin hamısını bir-bir qaçırtdı. Ancaq özü də candan, taqətdən düşmüşdü. Nəhayət, kəndlilərdən biri ayını tüfənglə vurub öldürən kimi, hamı ayının yuvasına doğru axdı. Ayı yuvası dərənin ətəyində kiçik, təbii bir mağara idi. Mağara o qədər kiçik idi ki, içindəki iki ayı potası[1] apaçıq görünürdü. Hər ikisi bir-birinə sığınıb, qorxaq baxışlarla mağara ağzındakı adamlara baxırdı. Mağaranın içi yumşaq ağac qabıqları ilə döşənmişdi. Görünür anaları çalışmış, zəhmətə qatlaşmış, qırdığı ağacların ən yumşaq qabıqları ilə mağaranın içini bir xalı kimi döşəmişdi. Axırda onların uğrunda canını da fəda et-

[1] Pota – ayı balası

məkdən çəkinməmişdi. Xülasə, o kiçik yetimləri çomaqların başı ilə vura-vura mağaradan çıxardılar. Boyunlarına kəndir bağlayıb, kəndə gətirdilər. Bir az əvvəl əzrail pəncəsindən qurtarmış kimi quyruqlarını yanlarına qısıb bağıra-bağıra qaçan itlər indi bu heyvancığazlara qarşı aslan kəsilərək, dörd yandan hücum etmək istəyirdilər. Kəndlilər zor-güc bu heyvanları itlərin pəncəsindən qurtara bildilər.

Kənd həyatında təbiətin o zəngin və geniş qucağında nə qədər canlı lövhələr, unudulmaz xatirələr vardır!.. Uşaqlıqdan qəlbimin dərinliklərində iz salmış o rəngarəng, o qiymətli və silinməz xatirələr!..

1910

DAŞQIN

Baharın dumanlı səhərinin rütubətli havasını udduqca yatağımdan qalxmaq istəmirdim. Boğazıma qədər yorğana sarılaraq gəmiklərim qızındıqca nəşəli bir kəsalət içində gözlərimi qapayıb qulaqlarımın ucunda çınlayan həzin bir gurultunu dinləyirdim. Birdən-birə artırmadan: "Kür daşmış, Kür daşmış!" – deyə ucadan heybətli səsdən dimdik qalxdım. Əlbəsəmi geyinər-geyinməz Kürə baxan uzun artırmaya qoşdum. Dəli Kür iki metroya qədər yüksəlmiş, sahilləri hiddətlə çeynəyən acıqlı boz dalğalar uzaq ormanlardan, bağlardan qoparıb gətirdiyi iri ağacları və sahildəki yoxsul taxta külbələri[1] önünə qataraq qamçılaya-qamçılaya uzaq yerlərə götürüb gedirdi. bir çocuq hissi ilə bu amansız daşqının yapdığı fəlakətlərin seyr və tamaşasına dalmışdım...

Sahil boyu uzanıb gedən sarp qayalar, yaşıl təpələr və hər tərəfdə gurultu qoparan tamaşaçılar, sevincindən hoppanıb-düşən çocuqlar bu mənzərənin gözəlliyini bir qat daha artırmışdı. Birdən-birə sahillərdən qopan müdhiş bir bağırtı qəlbimdə dərin bir həyəcan oyatdı. Nəhrin qaynağına doğru baxarkən suyun ortasında bir dəyirmançı külbəsinin qara dalğalarla çarpışa-çarpışa aşağı doğru axıb gəldiyini gördüm. İçindəkilər uzaqdan bir pişik yavrusu[2] qədər görünürdü. Əllərini sahillərə doğru uzadaraq yardım istəyən bağırtıları hiddətli boz dalğaların gurultuları içində yayılıb gedirdi. Uzaqdan seyr edən tamaşaçılar bu müdhiş mənzərəyə çox acıdıqları halda, kimsədə onları qurtarmaq arzusu yox idi. Kür nəhri təbii halında axdığı zaman tam ortasında kiçik bir adacıq görünürdü. Sellərin gətirdiyi ağaclardan bir neçəsi haman quruda dərin köklər atmış olduğundan yerləşib qalmışdı. Yay zamanı ora kiçik yaşıl bir ada kimi canlanırdı. Üzgüçülər çox vaxt üzə-üzə gedib dörd tərəfi su olan o quruda, o kiçik adacıqda dincəlirdi. Bu dəfə də sellərin ilk gətirdiyi bir neçə qol-budaqlı iri ağac o dayaz yerdə möhkəm yerləşib qalmışdı. Külbə get-gedə yaxlaşır və nəhrin ortası

[1] Külbə – koma
[2] Yavru – bala

ilə ağaclara doğru qoşurdu. Bu hal sahildə alay vuran tamaşaçıların qəlbində ümid nuru doğurmuş olduğundan hamı böyük bir maraq içində işin nəticəsini bəkləyib dururdu.

Külbə ağaclara yaxınlaşınca şiddətli bir dalğa çarparaq onu ağacların üzərinə atdı. Külbə şiddətlə ağacların arasına soxulub qaldı. Sahildəkilər bir vücud kimi birdən müdhiş bir çığırıq qopardı.

İçindəkilər artıq aydın görünürdü: ata, ana və iki çocuqdan ibarət idilər. Onlar hər iki sahilə doğru əllərini uzadıb "yardım!" – deyə bağırırdılar. Hələ dəhşətin ağırlığını hiss etmiş olduğundan dam üzərinə atılmış pişiyin davamlı miyoltusu, artırmanın barmaqlığı yanında dalğalarda islanmış köpəyin qorxunc bir səslə hürməsi bu mənzərənin dəhşətini daha bir qat artırırdı. Hər kəs böyük bir iztirab və həyəcan içində həmin zühur edəcək müdhiş bir faciəni bəkləyib dururdu. Zira ki, bir dalğanın o ağaclara doğru gətirdiyi iri, dal-budaqlı bir ağacı ikinci dalğanın ağzında sellərə qarışdığına dəfələrlə şahid olmuşdular. Külbəyə doğru ağzını açıb gələn hər dalğa yaxlaşdıqca sahildəkilərin iztirab və dəhşətini artırırdı. Bu zaman bir gənc, divarı daşlarla hörülmüş bir həyətə qoşdu. Əlbəsə qurutmaq üçün bir-birindən fasiləli iri tut ağaclarına bağlanmış kəndirləri birər-birər açdı. Artırmalarda durub uzaqda tamaşa edənlər gəncin fikrini anlayaraq hər tərəfdən ona uzun kəndirlər atdılar. Gənc bu kəndirləri bir-biniə möhkəm caladı. Sonra o kəndirin bir ucunu ən yaxındakı tut ağacına, o biri ucunu da öz belinə bağladı. Tamaşaçılar onun təşəbbüs və fədakarlığına bir çılğın fədakarlığı kimi baxaraq: "Dəli ha olmamısan, adam da özünü bu quduz dalğaların ağzına verərmi? Bu daşqındır, zarafat deyil, iti axan sellər ağzını əjdaha kimi açıb qurban istəyir. Oraya üzmək bu zaman mümkün deyil" – deyə, onu yapmaq istədiyi işdən mən etməyə çalışdılar. Fəqət gənc, inadında israr edərək özünü suya atdı və bir anda bir-birini qovan şiddətli dalğalar arasında qayib oldu. Hər kəs başdan-ayağa göz-qulaq kəsilərək işin gələcəyini bəkləyib dururdu.

Dörd-beş saniyə sonra gənc su üzündə göründü. Fəqət həmən onu qarşılayan quduz bir dalğanın boz dişləri arasında yenə qayib oldu. Sahildə duran üzgüçülərdən birisi: "Nəhrin üzündə çalxantı və dalğa qüvvətli, fəqət altında isə sakit olur. Bu adam sualtı üzərək özünü onlara yetirmək istəyir" – dedi. Doğrudan da gənc böyük bir məharətlə onu udmaq istəyən azğın dalğaları yara-yara, çarpışa-çarpışa, bata-çıxa, min bir fəlakətdən sonra özünü külbəyə yetirdi. külbədəkilər gənci

böyük bir ümidlə qarşılayaraq sevindiklərindən onu duz kimi yalamağa başladılar. Gənc kəndiri belindən açıb külbəyə bağladı və sahildəkilərə "çəkin!" əmrini verdi. Gəncin bu fədakarlığına heyrətlə tamaşa edən sahildəkilər dərhal həyətə axdı. Hər tərəfdən kəndirə sarılaraq bir ahənglə onu çəkməyə, çəkdikcə də onu ağaca sarımağa başladılar. Külbə yavaş-yavaş sahilə yaxınlaşırdı. İçindəkilərin bürüşmüş alınları, çatılmış qaşları, uçmuş bət-bənizi açılmış, gözlərində qurtuluş və ümid qığılcımları uçuşurdu. Bir az sonra külbə sahilə yan aldı.

1910

GÖBƏLƏK

Tiflisdə olduğum günlərin ən bəxtiyar saatlarını "Gəncə bağında" keçirirdim. Qaynaşan gurultulu həyatdan özünü bir dağ yamacına çəkmiş və hər tərəfi uca, qalın divarlarla qucaqlaşmış bu bağın iri dəmir qapısından içəri girincə hər şeyi unudur, qarşımda başqa dünya, başqa aləm açılırdı. Təbiətcə ən gözəl bir lövhəyə təqlid edilərək düzəldilmiş bu bağın çox təbii görünən pərişan gözəllikləri, dolaşıq eniş-yoxuş yolları, başlarını bir-birinə əymiş uca və sıx ağacları vardı. Hər gün kəsə cığırlarla aşağıya, dərəyə qədər enər və orada bir daş üstündə oturub, saatlarla fikrə gedər, düşünərdim.

Payızın dumanlı bir günü idi. Adətim üzrə, "Gəncə bağını" gəzdikdən sonra qısa addımlarla evə qayıdırdım. Birdən-birə arxadan eşidilən bir səsdən geri döndüm. Üst-başı təmiz, səliqəli geyinmiş bir gənc əli ilə "dur!" işarəsini verdi. Durdum. Yaxınlaşdı. Görüşdük.

Onunla keçən il Bakıda, dostlarımdan birinin evində görüşmüş, tanış olmuşdum. Dostum məni ona təqdim etdiyi zaman Qulubəy yerindən qalxaraq, əlimi sıxdıqdan sonra:

– Sizinlə tanış olduğumdan özümü çox xoşbəxt sanıram. Bundan sonra tez-tez görüşər, həyata yeni ayaq basdığım üçün bilmədiyim bir çox şeyləri sizdən öyrənərəm. Şübhəsiz, bunu məndən əsirgəməyəcəksiniz, deyilmi? – dedi.

İlk dəfə gördüyüm və yaxından tanımadığım bu gəncin nəzakəti qarşısında sıxılaraq, sakit bir halda:

– Birinci görüşdə haqqımda bu qədər hörmət göstərmənizə qarşı təşəkkür edirəm. Sizə öyrətmək deyil, sizdən öyrənmək və söhbətinizdən istifadə etmək üçün ən dəyərli saatlarımı fəda etməyə hazıram, – dedim.

O mənim bu sözlərimdən cəsarətə gələrək, kürsünü stola yaxın çəkib oturdu, sonra süfrədə qarşımızda buğlanan iki fincan çayı, hündür vazlara qoyulmuş konfetləri istehzalı nəzərləri ilə süzüb, əli ilə kənara itələdi, ev sahibinə amiranə bir səslə dedi:

– Bu nədir? Kişinin başını şirni ilə aldadırsan? Qalx ayağa, süfrəyə araq, ağzımızı duzlamağa da bir az yemək gətir!

– Dostum içki sevmir.

– Sən gətir! Mən onu içirdərəm!

Mən də sözə qarışdım. Biz nə qədər mane olmaq istədik, mümkün olmadı, o, fikrində inad etdi. Dostum qalxıb, içki almağa getdi.

Qulubəy üzünü mənə çevirərək, süni bir tərzdə gülümsündükdən sonra sözə başladı:

– Mənim əqidəm budur ki, insan gərək günlərini bir-birindən xoş keçirsin. Odur ki, mən Avropa varlılarının adət-ənənələrini ürəkdən sevirəm. Onlar yaşamağın qaydasını çox gözəl bilirlər. Ömürlərini kefdə, damaqda keçirirlər. Beş günlük dünyadır, gününü elə keçir ki, qəm görməyəsən.

Qulubəy öz dediklərindən şad halda ayağa qalxdı, iki-üç addım geri çəkilərək, birinci dəfə görürmüş kimi öz üst-başını, lak tuflilərini diqqətlə nəzərdən keçirtdi:

– Bax, bunların hamısı son moda ilə tikilmişdir. Özü də Parij jurnallarından götürülmüşdür. Öz geyimlərimizdən lap zəhləm gedir. Doğrusu, başıpapaqlı, üst-başından kəndçilik tökülən adamları görməyə heç gözüm yoxdur.

Mən təzə dostumun sözlərinə etiraz etdim. Həyatda hamının boynuna düşən vəzifələrdən, zəhmət və əməyin vacibliyindən danışdım. Sözlərim Qulubəyə əsla təsir etmədi. O öz fikirlərini bir qədər də dərinləşdirərək, əslində özünü daha da ifşa edərək dedi:

– Yox, siz həyata çox üzdən baxırsınız. Bərk ayaqda mən heç atamı da tanımıram. Atam dedim, yadıma düşdü. İndi atamın bir az var-yoxu var deyə yaxınlıq edirəm. Yoxsa, heç yanıma gəlməyə də qoymuram. Başına köhnə müsəlman papaqlarından qoyub küçəyə çıxanda ona heç salam da vermirəm.

– Niyə, papaq ki, bizim milli geyimimizdir. Kişilərimizin çoxu indi də papaq qoyur.

– Siz yazıçı olmağınıza baxmayaraq, lap elə mənim atam kimi düşünürsünüz. Papaq yaxşı olsaydı Avropanın ziyalıları da ondan qoyardılar. Bu motal papaqlar, büzməli çuxalar lap zəhləmi tökübdür. Atamın ölməyini gözləyirəm. Ölən kimi var-yoxunu götürüb bir baş Parijə, o gözəllər və ballar şəhərinə gedəcəyəm. Bəlkə heç qayıtmadım da. Adamın vətəni olanda da elə olsun.

Təzə dostum çox çərən-pərən etməyə başladı. Bunlara oxşayan daha bir neçə söz dedi. Onunla ağız-ağıza verməyi lazım görməyib, bir

söz demədim. Ürəyimdə belə bir adamla tanış olmağıma acıyır, səbirsizliklə dostumun yolunu gözləyirdim. Çox çəkmədi ki, dostum əlində bir şüşə araq, kağıza bükülmüş bir neçə şey içəri girdi, onları stolun üstünə qoyub, səssiz oturdu. Məsələnin qəlizləşəcəyini görüb, ayağa durdum, vacib iş üçün getməli olduğumu bildirdim. Nə qədər etdilərsə də, mümkün olmadı. Ancaq qapıdan çıxanda Qulubəyin məzəmmətedici sözlərini eşitdim:

– Elə bir şüşə? Dəvəni çömçə ilə suvarırsan?

***

Ona görə də onunla bu günkü görüşümüzdən heç razı deyildim. Yaxınlaşdı, salamlaşdı, üzündə, gözündə uşaqlara məxsus bir sevinclə əlimi sıxaraq:

– Nə gözəl təsadüf!.. Könlüm sizi çox görmək istəyirdi. Yaxşı ki, ağır-ağır yeriyirsiniz, arxanızdan yetişə bildim. Əgər mən irəlidə olsaydım...

– Mən sizə çata bilməzdim, siz addımlarınızı çox iri atırsınız – dedim.

– Başqa cür olmaz, tərəqqi və təkamül əsrində yaşayırıq. Oba köçdü, biz qaldıq. Qısa addımlarla onlara yetişmərik.

Hələ sözlərini bitirməmişdi ki, birdən-birə əllərini qısa paltosunun ciblərindən çıxartdı. Yanımızdan sallana-sallana keçən şıq bir xanımın önündə şapkasını bir neçə dəfə oynadaraq: "Zdravstvuyte, madam, hara gedirsiniz?" – dedi. Qadın cavab olaraq gülümsədi. O isə özündən razı bir halda:

– Bu xanımı tanıyırsınızmı? – deyə soruşdu.

– Xeyr, tanımıram, – dedim.

– Əsgər ıbəyin xanımıdır. Bakıda bunları tanımayan yoxdur. Necə olub ki, bu vaxta qədər tanış olmağa müvəffəq olmamışsınız?

– Onu taleyimdən soruşun!.. Hamı sizin kimi bəxtiyar olmaz ki... – dedim.

Qulubəy üzümə mənalı bir nəzərlə baxaraq, gülə-gülə "Çox doğru!" – dedi. Sonra, üzü qızıl yazılarla dolu gümüş siqar qutusundan bir siqar alıb yandırdı. Birini də mənə təklif etdi. Siqarı iki dodağına qısıb havada bir-iki dairəvi duman buraxdıqdan sonra sözünə davam etdi:

– Bu xanımla Bakıda bu il tanış oldum. Xristianların yeni ilini qarşılamaq üçün Səfibəylə birlikdə onlara getmişdik. Bizdən başqa hamı

orada imiş. Evləri, eşikləri nə qədər səliqəli, nə qədər təmiz idi. Ən çox mənim nəzərimi cəlb edən xanımın kiçik bacısı Şura idi. Salona bitişik olan uşaq otağında o, uşaqlara yolka bəzəyirdi. Təsvirəgəlməz bir maraqla yeni ilin daxil olacağı dəqiqəni gözləyirdik. Artıq gözlədiyimiz zaman yetişmiş, qədəhlər bir-biri ilə görüşməyə, öpüşməyə başlamışdı ki, birdən-birə qapı açıldı. Uşaqların hamısı "urra" deyə bağırdı. Şura xanım məğrur bir tövrlə irəliliyərək: "Cənablar, qapını açıb, bu şənlikdə iştirak etməyi bizə də müsaidə edərsinizmi?" deyincə içərimizdən birisi: "Hay... hay... Şura xanım! Canla-başla qəbul edirik" deyə bağırdı. Salonun müxtəlif tərəflərində içki və qumar üçün qoyulmuş stolların ətrafında oturan qonaqlar uşaqların qəşəng bəzənmiş yolkasına, daha doğrusu, Şura xanımın məharət və sənətinə tamaşa etməyə getdilər. Ox, bilsəniz nə qədər şux, nə qədər dilbər qız idi! Yerişində, duruşunda, bütün hərəkətində bir naz duyulurdu. O gecə gözəl piano çaldı, romanslar oxudu. Sonra rəqs başlandı. Dan yeri sökülüncəyə qədər yedik, içdik, çaldıq, oynadıq; azğın təqlidlər, gülünc meymunluqlar etdik.

– Çox doğru, bu ki, Darvin nəzəriyyəsini isbat etmək üçün çox əsaslı dəlillərdir – dedim.

Biz söhbət edə-edə bir qapı ağzına yetişdik.

Axın-axın şərqə doğru gedən qara buludların zəhərli və acı təsiri sinirlərimə işlədikcə, bütün vücudumda hiss etdiyim bir sızıltıdan titrəyərək, ixtiyarsız halda:

– Qulubəy, haraya gedirik? Bu yol ki, bizi qəbiristana aparır, – dedim.

Qulubəy kəsik bir nəzərlə üzümə baxaraq gülə-gülə:

– Bəli, – dedi, – heç bilmədən sizi buraya qədər gətirdiyim üçün üzr istəyirəm. Atama məzar daşı sifariş etmişəm. Hazır olduğunu bilmək üçün gedirəm.

Bir qədər sükutdan sonra:

– Canım, bu köhnə adamlar bir bəladır. Onlarla keçinmək, hər istəklərini yerinə yetirmək üçün insanın əsəbləri dəmirdən olmalıdır. Ax, onun əlindən nələr çəkmədim? Geniş dünya başıma dar, işıqlı dünya gözlərimdə qaranlıq görünürdü. Dava etmədiyimiz bir gün yox idi. Mən onun hər hərəkətindən nifrət etdiyim kimi, o da mənim hər işimə qarışır, hər bir hərəkətimi şiddətlə tənqid edirdi. "Belə etmə, elə oturub-durma!" – deyə, acı tənqidlərlə məni lap haldan çıxarırdı. Hələ yoldaşlarım, ya da gözəl bir madmazellə küçədə dolaşdığım zaman

qarşıma çıxarkən hirslənirdim. O mənim kimi oxumuş oğlu olduğuna qürurlandığından köksünü qabardaraq, Həştərxan xoruzu kimi üstümə gəlir, məni söylətmək üçün min vasitə düşünürdü. Mən də köhnə fikirli, köhnə geyimli bu adamla danışmaq istəməyərək, ondan qaçmağa çalışırdım. Hətta tanımayanlara "bizim xidmətçidir" deyirdim.

Nə deyirsiniz, mənim bu hərəkətim ona hər şeydən pis təsir edirdi, yazıq qocanı yaralayırdı. Arabir evdə: "Səndən nəyim əskikdir, paltarım köhnə, yamaqlıdır, ya özüm səndən çirkinəm? Zəhmət çəkdim, ətək-ətək pul sərf etdim, səni böyütdüm, oxutdum, indi məni bəyənmirsən? Nankor!.." – deyə hiddətlənirdi. Mən heç əhəmiyyət verməzdim. Nəhayət, mən onu dinləməkdən yoruldum, o söyləməkdən, hər ikimiz bir-birimizə uyuşmadığımızı hiss etdik. Bu hiss bizi bir-birimizdən uzaqlaşmağa məcbur etdi. Bu çarpışma uzun müddət davam etdi. Nəhayət, mən qalib çıxdım. Axır ki, qocanı məzara basdırdım, həm də bir daha soyuq məzəmmətlərini eşitməmək üçün köhnə, çürük fəlsəfə və mühakimələri ilə bərabər.

Qulubəy sözünü bitirmiş, söylədiklərindən razı bir vəziyyət almışdı.

– Elə isə altından çıxmamaq üçün üstündən bir məzar daşı qoymağa da tələsiniz – dedim.

Qulubəy mənalı bir ahənglə:

– Elə tələsməyim də onun üçündür – dedi.

Hər ikimiz düşüncəli bir sükutun ağırlığı altında əzilirdik. Birdənbirə əlində salladığı yaylığını göstərərək:

– Baxın, bağın cənub tərəfində, uçurum üzərində ucalan bürcü görürsünüzmü? Köhnə zamanlar xainləri oradan uçuruma atarlarmış. Bax, bu göbələkləri də o bürcün ətəklərindən toplamışam, çox yaxşı və təzə göbələklərdir, rica edirəm götürünüz – dedi.

Çox təkidlə göbələyi ovcuma sıxışdırdı. Sonra, yaxındakı qapıdan qəbiristanlığa getdi.

Mən bir az sonra bağdan çıxıb, kiçik bir cığırla evə dönürdüm. Ayağımın altında, çox aşağıda qaynayan dirilər ölkəsini seyr edirdim. Ovcumdakı göbələklərin yurdu olan bürcə yetişmişdim. Ovcumu açdım. Göbələkləri iki barmağım arasına alaraq baxırdım. Birinin yanından barmağımla bir parça qoparırkən, qara başlı kiçik bir qurd başını çıxarıb ətrafı qorxunc baxışlarla süzdükdən sonra yenə də başını sürətlə göbələyin içində gizlətdi. Bu qurdlu göbələklərə indi daha böyük bir maraq və qəlbimdə coşub-daşan bütün acı təəssüratımla baxırdım.

Nə qədər baxdığımı, nələr düşündüyümü bilmədim!.. Göbələkləri bütün qüvvətimlə aşağıya, o xainlər, qatillər məzarlığı olan uçuruma ataraq, arxama baxmadan yoluma davam etdim.

Payıza məxsus şiddətli külək getdikcə qüvvətlənərək, başlarını dik tutan cavan və sağlam ağacları o yan-bu yana əyir, yarpaqları həzin bir xışıltı ilə qoparıb çuxurlara, yollara döşəyirdi. Şərqə doğru ağır-ağır uçuşan koma-koma buludlar birləşir, şəhəri get-gedə qorxunc bir qaranlıq almağa başlayırdı. Yeridikcə ayaqlarım altında xəzəllər həzin bir səslə xışıldayırdı. O tozlu hava ciyərlərimə çökdükcə, sümüklərimə, əsəblərimə işlədikcə, bütün vücudumu bürüyən bir ağrının acısı ilə eniş, daşlıq bir cığırla aşağı enir, evə tez yetişməyə can atır, öz-özümə:

– Bu müdhiş ruzigar qorxunc bir tufan qopara bilər – deyə düşünürdüm.

Qapı ağzına yetişdiyim zaman yağış iri-iri damcılarla yağmağa başladı.

1912

PİRİN KƏRAMƏTİ

İyun ayının isti bir səhəri idi. Dar bir cığırla sıx ağacların altından kiçik bir təpəyə dırmanırdıq. Dostum Ağabəy: "Burada sənə göstərəcək maraqlı bir yer vardır" – deyib, daha sürətlə irəliləməyə başladı.

Yoxuşu çıxdıq. Təpənin lətif otlarla döşənmiş seyrək ağaclı döşü ilə yeriyir və dostumun mənə göstərəcəyi maraqlı yerin nə olduğunu görmək üçün tələsirdim. Fəqət bu təpədəki incə, pərişan gözəllik məni o qədər məşğul etmişdi ki, hər şeyi unutmuşdum. Ətrafımızdakı fındıq, zoğal ağaclarına sarılmış yabanı üzüm və böyürtkən kollarının iri yarpaqları buranı sərin və yaşıl kölgəliyə çevirmişdi. Otların, çiçəklərin gözəl qoxusu yaxındakı yeni biçilmiş tarlaların ətrinə qarışdığından insan. ətrafı bürüyən rayihədən doymurdu. Arabir müxtəlif ağacların budaqları arasına sığınmış quşların cikkiltisi, kəsik-kəsik fəryadı eşidilirdi.

Dostum bu yerləri birinci dəfə görürmüş kimi əllərini heyrətlə birbirinə çırpdı:

– Bura ki, quşlar məskənidir... Gör nə qədər quş var! Bax, yarpaqların arasına sığınmış sarı çiçəyə bənzəyən o quşcuğazı görürsənmi? Nə qədər şux, nə qədər gözəldir! bütün lətafət və incəlikləri özündə toplamış olan gözəllik tanrısını xatırladır. Diqqət et, təbiətin ən nəşəli bir zamanında yaranmış olan bu kiçik məxluqda nələr yoxdur?! O həm şair, həm də gözəl bir bəstəkardır. Kaş ki, biz də bu quşlar qədər məsud olaydıq, qanadlanaraq, qarşıdakı uca dağların başındakı buludlara qarışaydıq!

– Yox, dostum, mənim üçün bura daha xoşdur, çünki o rütubətli buludlar içində bu rəng və lətafəti, zövq və səadəti tapmazsan! – dedim.

O, səmimi gülümsəyərək, ətrafı bir daha heyrətlə süzdü:

– Doğrudan, başqa aləmdir – dedi. Sonra əlimdən çəkərək:

– Gəl, gəl... dediyim yerə çatırıq – deyə məni özü ilə bərabər aparmağa başladı. Qocaman bir iydə ağacının altında dayandıq. Dostum iydə ağacının nazik və uzun budaqları altında olan köhnə bir qəbri əli ilə göstərərək, heç bir söz demədi. Ağacın budaqlarına bir çox əlvan iplər, müxtəlif rəngli parçalar, xırda daş, kəsək bağlanmış və bir neçə beşik asılmışdı. İydə ağacı çox qəribə, əsrarəngiz bir görkəm almışdı.

– Bunlar nədir? – deyə soruşdum.

– Bu iplər nəzir sahibləri tərəfindən bağlanmış, beşiklər isə doğmayan qadınlar tərəfindən asılmışdır – dedi.

Hər ikimiz bir an susaraq, o ağacı və köhnə qəbri nəzərdən keçirtdik. Xəyalımız ibtidai dövrlərdə yaşayan babalarımızın köhnə adət və etiqadlarını gözümüz önündə canlandırdı. İxtiyarsız olaraq: "Əcəba, biz hansı dövrdə yaşayırıq?" – deyə heyrət içində dostumun üzünə baxdım. O da eyni tövrlə:

– Daş dövründə! – deyə cavab verdi.

Bu zaman qəbrin baş tərəfində qoyulmuş yuvarlaq və şaquli şəkilli bir neçə daş gördüm, xoşuma gəldiyindən bir-ikisini götürdüm. Dostum əlimi tutaraq:

– Nə edirsən? Bunları götürmək olmaz! – deyə səsləndi.

– Nə üçün?

– Pir qəzəb elər, xəstələnərsən.

– Səndəmi bu xürafata inanırsan?

O gülümsəyərək:

– Yox canım, sən məni nə zənn etdin? Ancaq cahil adamlar daşlardan birini əlimizdə görsələr, qiyamət qopararlar – dedi.

Mən daşları yerinə qoydum. bir qədər iydə ağacının altında dayanıb, mövhumatın şüuru necə zəhərlədiyini düşündüm. Qəzəbdən danışa bilmirdim.

Dinməzcə yolumuza davam etdik.

Meşədəki dərin sükutu quşların civiltisi, bir də bizim ayaq səslərimiz pozurdu. Dostum əlini çiynimə qoydu. O, iri ala gözlərini üzümə dikərək:

– Sənə uzun, həm də çox qəmli bir əhvalat söyləyəcəyəm – dedi.

Beş-on addım getdikdən sonra yeni bir qəbir daşı yanında oturdu. Onun qaşları çatılmış, üzü dumanlanmış, gözlərindəki parlaqlıq sönmüşdü. Bir dəqiqə qəbri həzin baxışlarla süzdükdən sonra:

– Mənim ən yaxın, ən səmimi dostum Əhmədin qəbridir, – dedi. – Olduqca həssas, namuslu bir gənc idi. Təhsili az olsa da, çox istedadlı bir cavan idi. Rustov kəndində pristavın bütün dəftərxana işləri onun əlindən gəlib-keçirdi. Hər gün axşamlar görüşüb, günümüzü xoş keçirərdik. Bu gözəl insanın ancaq böyük bir qüsuru vardır, bir fikir və iradə sahibi deyildi. Görüşdüyü adamların təsirinə tez qapılar, onların fikir və mühakimələrini dərhal mənimsərdi. Axırda da bu iradəsizliyi-

nin qurbanı oldu. Dostumu qısaca xarakterizə etdikdən sonra onun başından keçən faciəni sənə nəql edim:

– Mühüm bir iş üçün on gün müddətinə Qubaya getmişdim. Oradan da Bakıya getməli idim. Səfərim zənn etdiyimdən çox uzun sürdü. Yaşadığımız Rustov kəndinə döndüyüm zaman dostumu görmək üçün evinə getdim, heç kəsi görmədim. Qapılar, pəncərələr bağlı idi. Oradan bir baş işlədiyi idarəyə getdim. məmurlardan birisi Əhmədin sətəlcəm olduğunu və müalicə üçün haraya isə getdiyini söylədi. Bu xəbər məni çox peşman etdi. Pərişan halda evə qayıtdım. Axtarıb tapmaq istədim, lakin harada olduğunu qəti surətdə öyrənə bilmədim. Hərə bir söz deyirdi. Birisi Xaçmaz xəstəxanasında yatdığını, bəziləri də şəfa üçün pirə getmiş olduğunu söyləyirdi. Üç gün sonra dostumun ağır səfərdən qayıtdığını eşitdim. Dərhal yanına getdim. Mən içəri girəndə o, yataqda idi. Görüncə heyrət etdim.

Söhbətin bu yerinə çatanda Ağabəy əziz dostunun qəmli taleyini xatırlayaraq, dərin bir kədər hissi keçirirdi. O danışdıqca səsi də yavaşıyır və qəmli bir ahəng alırdı. Ağabəy sözünə davam edərək dedi:

– O sağlam vücudlu adam az zaman içərisində əriyərək o qədər dəyişmiş, o qədər kiçilmişdi ki, tanıya bilmədim. Simasındakı o rəng, təravət, gözlərindəki o nur sönmüş, yanaq sümükləri çıxmış, gözlərinin hədəqələri çuxurlaşmış və ətrafını dərin, qara bir dairə sarmışdı. Elə tutulmuşdum ki, dörd-beş dəqiqə danışmağa iqtidarım olmadı. Çaşqın-çaşqın üzünə baxırdım. Nəhayət, bir az özümü toplayaraq dedim:

– Sənə nə oldu? Gedirkən sap-sağlam qoyub getmişdim.

O zəif bir səslə:

– Soruşma, qardaşım, soruşma, dərdim böyükdür – dedi.

– Xəstəliyin nədir?

– Əvvəlcə sətəlcəm.

– Sonra?

– Sonra da axmaqlıq...

– Bakıda həkimlərə özünü göstərdinmi? Onlar nə deyir? O, acı-acı gülümsəyərək, başını yastıqdan bir az qaldırdı.Çuxur və qaramtıl bir dairə içində sönük-sönük parıldayan gözlərini üzümə dikərək heyrətlə:

– Bakıya!.. İnsan oraya müalicə üçün gedər? Mənim orada nə işim!

– Bəs sən haraya getmişdin?

Zavallı cavan qəlbinin içindən vurulmuş kimi inlədi. Bəlğəmdən boğazını təmizlədikdən sonra həzin bir səslə:

– Mən ata-baba qaydası ilə "Pirhəsən"dən şəfa istəməyə getmişdim, – dedi.

Əhməd mənalı gözlərini üzümə dikdi. Əti getmiş və ancaq dəri ilə sümük qalmış əlləri ilə yorğanı üstündən qaldırdı, mum kimi ərimiş vücudunu başdan-ayağa süzdükdən sonra:

– Bax, pirin şəfa və kəraməti belə oldu. Sağ getdim, ölü qayıtdım – deyə yenə yorğana sarındı.

– Bəs indi necəsən, tamam sağalmısanmı?

Amansız öskürək dostumu söz söyləməyə qoymurdu. O, bir az sakit olduqdan sonra başına gələnləri qısaca mənə nəql elədi.

– Səni görəndən üç gün sonra soyuqdan bərk xəstələndim. Düz on beş gün yatdım. Sağaldıqdan sonra yenə işə gedirdim. Amma xəstəlik məni lap üzmüşdü. Özümü çox yorğun, halsız hiss edirdim. Nəşəm qaçmış, yeməkdən qalmışdım. Mənim bu halım anama pis təsir edirdi. Bir gün dedi: "Oğul, sən nə vaxtacan belə qalacaqsan? Gəl sözümü eşit, səni "Pirhəsən"ə aparaq. Orada qurbanımızı kəsək, şəfamızı istəyək, sən o pirin kəramətini bir gör. Bu naxoşluğu elə orada qoyub gələcəksən". Mən qəti surətdə rədd etdim. Bu zaman xalam da gəldi. O da sözə qarışıb, iki bacı məni danlamağa və pirin kəramətinə inandırmağa çalışdılar. Mənim iradəsizliyimi bilirsən. Qısası, zor-güc məni razı elədilər. Mən: "bir şey qazanmasam da, bir şey itirməyəcəyəm, heç olmasa kiçik bir səyahət edərəm" deyə, ertəsi gün yola çıxdıq. O gün "Pirhəsən"ə çatıb qurbanımızı kəsdik, ziyarət etdik, şəfamızı dilədik, o gecə orada qalmalı olduq. Həmin gün ətrafdan əlli nəfərə qədər zəvvar[1] gəlmişdi. Qadın və uşaqdan ibarət olan bu dəstə içərisində yalnız beş kişi var idi ki, o bədbəxtlərdən biri də mən idim. Gecəni arabanın içində yatdım.

"Qurban ətidir" deyə kabab çox yemişdim, daha doğrusu "şəfadır", deyə yedirtmişdilər. Səhərə qədər gözlərimi yummadım. Çox narahat idim. Yalnız səhərə yaxın bir saat yata bildim. Gözlərimi açdığım zaman gördüm ki, mücavir[2] zəvvarları başına yığıb "Pirhəsən"in kəramətindən uzun-uzadı söyləyir, onlar da heyrətlə mücaviri dinləyirlər. Mücavir "Pirhəsən"in kəramətlərini söyləyib bitirdikdən sonra:

---

[1] Zəvvar – ziyarət edən

[2] Mücavir – məbəd yanında yaşayan

“Bunun böyük oğlu da mürşüd və kəramət sahibi bir şəxs olmuşdur – dedi, – məzarı da, bax, bu yaxındadır. İndi ki, gəlmisiniz, onu görməmiş getməyin, sizdən narazı qalar”.

Camaat istər-istəməz haman pirə doğru hərəkət elədi. mücavir də onlarla gedə-gedə haman pirin möcüzələrindən nağıl etməyə başladı. Təxminən əlli nəfər bir cığırla gedirdik. Mücavir durdu. Əli ilə göstərərək:

– Bax, bu cığırla gedin. Haman pirin mücavirləri qarşınıza çıxar və nə edəcəyinizi sizə deyər. Amma gedərkən gözünüzə meşədə əcaib şeylər görünəcək, qəribə səslər eşidəcəksiniz. Əsla qorxmayın. Mənim bundan irəli getməyə haqqım yoxdur – deyə geri döndü.

Biz meşənin içinə yayılıb, yavaş-yavaş irəliləyirdik. Başımız üzərində qocaman, yüksək ağaclar iri-iri budaqlarını sallayaraq, bizimlə əylənirmiş kimi dururdu. Hər kəsdə bir qorxu və dəhşət vardı. Hava durğun və dumanlı idi. Ağacların ən yüksək budaqlarında bir yarpaq belə qımıldanmırdı. hər tərəf səssiz idi. Bu səssizliyi yalnız bizim ayaq səslərimiz, cırcıramaların cırıltısı və yaxın gölməçələrdəki qurbağaların qurultusu pozurdu.

Gözlərimizi meşənin qalın çalı və kollarına dikərək gedir və dəli kimi səksənirdik. İrəlidə bir səs qopdu. qalın bir kol dibindən bilmirəm tülkümü, ya dovşanmı qaçdı. Bu aralıq birdən-birə zəvvar qafiləsinin dönərək, həyəcanla bağıra-bağıra bizə tərəf yüyürdüyünü gördüm. Arvad, uşaq bir-birinə qarışaraq, bir-birinə sarılaraq elə bağırırdılar ki, sanki bir dəstə quldur üzərlərinə güllə yağdırırdı. Dəhşətdən vücudumu isti bir tər basdı. Ayaqlarım titrəməyə başladı. İçlərində kişi az olduğundan müdhiş bağırtı ilə hamısı bizə doğru gəlirdi. Tüklərim ürpərdi, gözlərim qaraldı. Ayaqlarım artıq hərəkətdən qaldı, başım dumanlandı. Hər kol, hər daş, hər yarpaq gözümüzə bir vəhşi kimi görünür, qulaqlarımızda getdikcə əcaib səslər və gurultular artırdı. Özümüzü toplayacaq, düşünəcək bir halda deyildik. Bağıra-bağıra mən də geriyə doğru qaçdığımı xatırlayıram. Sonra nələr olduğunu bilmirəm. Ayıldığım zaman özümü meşədə deyil, Xaçmaz xəstəxanasında gördüm. Bir şəfqət bacısı başım üstündə durub, qaşıqla ağzıma dərman tökürdü. Mən vəhşi kimi durub qaçmaq istədim. Hər şey gözümə qəribə görünürdü. Tam bir həftə əsəbi hal keçirtdim. Özümü bir qədər yaxşı hiss etdikdən sonra məni xəstəxanadan çıxartdılar. Gə-

lirkən həkim sonuncu dəfə olaraq məni müayinə etdi. Sonra diqqətli baxışlarla məni süzərək: "Xəstə, sən bərk qorxmusan, səndə vərəm xəstəliyi sürətlənir. Onun qarşısını almaq lazımdır. Ye, iç, istirahət elə!" – dedi.

Dostum Ağabəy sözünü burada kəsərək, qəmgin-qəmgin düşünməyə və əli ilə məzar daşını oxşamağa başladı.

– Bəs sonra nə oldu? Dostun Əhməd nədən vəfat etdi? – deyə soruşdum.

O, başını qaldırdı və qızarmış gözlərini üzümə dikərək, cavab verdi:

– Əsil fəlakət sonra üz verdi. Gündən-günə soldu, mum kimi əriməyə başladı. Mən çox çalışdım, onu Bakıya apardım, ən məşhur doktorlara göstərdim. Öz pulu ilə xəstəxanaya yerləşdirdim. Kəndə dönərkən:

– Qardaşım, – dedi, – sən çox zəhmət çəkdin. Doğma qardaşın etmədiyi yaxşılığı sən mənə etdin. Ancaq bu yaxşılıqlarının əvəzini verəcəyimə ümidim yoxdur, zira ki, bu xəstəliyin pəncəsindən qurtulmayacağam.

Ona çox təsəlli verdim.

Dostum yenə söhbətini kəsdi, gözlərini qəbrə dikərək qaldı.

– Sonra nə oldu? Oradamı vəfat etdi?

– Yox, bir ay sonra xəstəxanadan: "Xəstəniz ümidsizdir, gəlin aparın!" – deyə teleqram aldım. Getdim, gətirdim. O, artıq skeıletə dönmüşdü. Çox zəhmətlə gətirdim. İki həftə sonra vəfat etdi.

Dostum sözünü bitirdikdən sonra yaşlı gözlərini bir müddət qəbrə dikərək qaldı. Sonra qəbrə işarə edərək, titrək bir səslə: "Nə qədər gözəl insan, nə qədər yaxşı dost idi! Onu məndən "Pirhəsən" ayırdı" – deyə mənalı-mənalı mənə baxdı. Sonra əlini şiddətlə məzar daşına çırparaq:

– Bax, budur pirin kəraməti! – deyə qəzəblə bağırdı.

1912

AĞLAŞMA

I

Səhərdən bəri iztirab və sıxıntılardan sonra yenicə yatağıma uzanmışdım ki, qonşu evdən yanıqlı bir şivən qopdu:

Burda bir naşı ağlar,
Əlində kaşı ağlar;
O evdən ki, cavan gedə
Divarı, daşı ağlar.

Burda gəncəli ağlar,
Sinəsi pəncəli ağlar,
Balasından ayrılan
Məgər dincəli, ağlar.

Dəsmalı güllü balam,
Başı fikirli balam,
Yüz min gəlin içində
Hamıdan şəkilli balam.

Başımın içində ildırım çaxmış kimi yatağımdan sıçradım. sərsəri kimi özümü anamın otağına atdım. Ayaq səsimə diksinib oyanmış qoca qadın diqqətlə üzümə baxaraq:

– Nə var, oğlum? – deyə heyrətlə soruşdu.

– Of, ana, bu qonşu arvadın fəryad və şivənləri on gündür ki, qurd kimi qəlbimi yeyir... Bu nalə və fəryadlar bitməyəcək, tükənməyəcəkmi? – dedim.

Anam diqqətli baxışlarla üzümə baxdıqdan sonra:

– Oğlum, nə üçün narahat olursan? Anadır, necə ağlamasın ki, sona kimi gəlin qızı əlindən gedibdir. Ölsün analar ki, övlad dağı görməsin – dedi və yaşla dolu gözlərini əllərinin tərsi ilə sildikdən sonra sözünə davam etdi:

– Ona indi heç bir söz demək olmaz! Bu sızıltılar kəsilənəcən o otağa ayaq basma!

– Başqa çarəm yoxdur – dedim. Yoxsa bu sızıltılara baş, qulaq dayanmaz. İnsanın əsəbləri dəmirdən olmalıdır ki, mütəəssir olmaya bilsin. On gündür, gecə-gündüz bayquş kimi ulaşırlar. Hələ o gün, həftəsində qadınların səs-səsə verib söylədikləri o ürək yandıran ağılar nə idi? Bunlar o kiçik yetimlərə də acımırlar. Bu on gün içində zavallıların üzünə ölüm rəngi çökmüşdür. Nə qədər dəyişmişlər. Bir nəfər ölməklə bütün ailəni öldürməkmi istəyirlər?

Anam mütəəssir bir halda:

– O gün kiçik yetimləri görməli idin – dedi, – gəlinciklərinin paltarını çıxarmış, ölü kimi uzadaraq, üstünə bir şal çəkmişdilər. Qartımış arvadlar kimi acı dil töküb, başlarına. dizlərinə vurub ağlayırdılar.

Tam qırx gün qonşu evdən bu ürək yandırıcı, ruh sıxıcı fəryad və şivən kəsilmədiyi kimi, mənim də şikayətlərim bitmir, tükənmirdi. Hər gün yuxusuzluqdan, baş ağrısından şikayətlənirdim. Anam şikayətlərimin yersiz olduğunu göstərmək üçün:

– Günü batsın – dedi, – ağlamalı günü bundan sonradır. Üç gündür Qubadan qardaşının ölüm xəbəri gəlibdir. O gün ağlaşmada: "Qardaşım bu vaxta qədər nə üçün gəlmədi? Başıma gələn qara müsibətdən xəbəri yoxdurmu? Yoxsa başında bir iş var, nədir?" deyirdi. Qarı qardaşının da ölüm xəbərini bilsə, dəli olmasa yaxşıdır.

II

Qırxıncı gün idi. Matəmin həftəsinə gəlib çıxa bilməyən qohum-qardaş özlərini bu günə yetirmişdilər. Kiçik otaqlar qonaqları tutmurdu. Matəm büsatı qurulmuş, ağlaşma başlanmışdı. Gəlinin paltarları ortalığa gəlincə anası üzünü yeni gəlmiş qohumlara tutub, acı və yanıqlı bir səslə:

Sənəm, səsəmi gəldin?
Daban basamı gəldin?
Sağlığında gəlmədin,
Öldü, yasamı gəldin?

– deyə saç yolub ağlayır, ağıları bir-birinin dalına düzürdü. Bu arada necə oldusa qarıya qardaşının ölüm xəbərini də yetirdilər. Ortaya ölmüş qardaşın paltarları gəldiyi zaman bayaqdan heyrət içində qalmış qarı qəflətən dəhşətli bir səs çıxardı, dim-dik ayağa qalxdı, saçları əllərində dəli kimi özünü bayıra atdı. Dili, nəfəsi tutulmuş bir halda küçəyə qaçdı.

Ertəsi günü qarını dəlixanaya aparmışdılar.

1912

DƏYƏRLİ BİR XATİRƏ

İsti bir yay axşamı idi. təmiz hava almaq və sərinləmək fikri ilə şəhər bağçasına çıxdıq. Hər ikimiz subay idik. İri kölgəli bir ağac altında skamya üzərində yan-yana oturub söhbət edir, hər kiçik bir hadisədən qəhqəhələr qopararaq əylənirdik. Dostum bizdən bir az uzaq, baş-başa dayanmış iki gənci işarə ilə göstərərək:

– Bax, nə qədər fikirdədirlər – dedi. – Kim bilir, bunların xəyalı hansı aləmlərdə dolaşır, hər halda bizim aləmimizdən çox uzaq. Yaxşı diqqət et, baş-başa verərək, şirin-şirin danışmaları nə qədər təbii!.. Fəqət kim bilir, indi o gəncin qəlbini ovlayaraq onu bir top kimi oynadan bu qız başqasının heç də xoşuna getməyən bir simaya və bədənə malikdir. Məncə gözəllik üçün müəyyən bir ölçü yoxdur. babalarımızdan qalma sadə bir misal var: "Ürək sevən gözəldir".

İnsanların mühiti, görüşləri başqa-başqa olduğu kimi, zahiri görünüşləri də başqa-başqadır. Bir qismi mavi gözləri, ağ bənizi, hamar saçları çox sevdiyi kimi, bir qismi də qara gözlərə, qara qıvırcıq saçlara, açıq-buğdayı rəngə daha ziyadə məftuniyyət göstərir. Bizim kimi dəli təbiətli insanlar sarışın bir çöhrədən, süzgün baxışlardan, gəlişi gözəl, dağınıq saçlardan daha çox xoşlanırlar. Bu bildiyimiz qara, ağ, sarı, qırmızı rənglərin birisi digərindən daha gözəl olduğu nə ilə isbat edilmiş? Bu isbat edilmiş olsaydı, bu gün bir qanun halını alar, bütün dünya bir rənglə boyanmış olardı.

Birisinə son moda ilə şux geyinmiş, üzünü, dodaqlarını boyalarla rəngləmiş bir qadın nə qədər xoş gəlirsə, məni də modasız, boyasız, riyasız, saf, sadə bir gözəllik məftun edir. İnsan qidanı, havanı, həyatı, xülasə hər bir şeyi bu sadə olan təbiətdən aldığı halda, özünü bir çox düyünlü bağlar əlində əsir etməkdən böyük zövq alır. Bax, bunun hikmətini mən anlaya bilmədim.

Bu aralıq şux geyimli, üzü, dodaqları boyalı gənc, gözəl bir qadın önümüzdən keçirdi. Dostum: "Mənə bax nə haldayam, yara bax nə sallanır" mahnısını yavaşca oxudu. O bir kəklik kimi süzərək qabağımızdan sürətlə keçib getdi. Dostum:

– Bunun ruzgarı adamı aparır. Hələ bir yerişinə bax! – dedi, sonra başındakı iri, olduqca iri şlyapasını göstərərək, istehzalı bir qəhqəhə qopardıqdan sonra:

– Bilmirəm, bizmi mühitə uymuruq, yoxsa get-gedə insanlarınmı zövqü pozulmağa başlayır? bu iri qazan o incə başlara heç yaraşan şeydirmi?

– Nə etsin, bu yazıq moda əsiridir, sıradan qalmaq olmaz, – dedim. – Belə iri şlyapaları geymək üçün saçın üstündən süni saçlardan qayrılmış bir parik qoymalı və onu möhkəm tutmaq üçün şlyapanın yanlarından uzun, başı düyməli iynələr keçirmək lazım imiş!..

Üç gün əvvəl konkaya minib məşğələyə gedirdim. Korset ilə belini bir-birinə bitişəcək qədər sıxmış, daha aşağıdan iki yanına bir batman pambıq tıxa-tıxa yerləşdirmiş bir qadın da konkaya mindi. Dodaqlarını həddən ziyadə boyamış, üzünə o qədər rəng sürtmüşdü ki, kiçik sarı gözləri qazana bənzəyən iri şlyapası altında iki siçan başı kimi görünürdü. Önümdə skamyaya oturdu. Yox, hələ təzəcə oturmaq üzrə idi. Yanındakı zavallı bir gəncin başı şlyapanın altında sıxılıb qalmış olduğundan başını o dəyirman çarxı altından qurtarmağa çalışarkən alnından qan fışqırdığını gördüm. Gənc əli ilə alnını tutaraq, yerindən sıçradı və digər əli ilə qadının başından o dəyirman çarxını alıb küçəyə vızıldatdı. İndi həmin qadının parikləri dağılmış, başını ancaq öz təbii saçları örtmüşdü. iynə ilə gəncin alnını o qədər dəlmişdi ki, qanı saxlamaq mümkün olmurdu. Qadın qıpqırmızı kəsilərək hiddətindən gözləri yaşarmışdı. Söylənə-söylənə parik saçlarını yerdən toplayıb gülünc bir halda aşağı endi. Gənc də başını sarıtdırmaq üçün yaxındakı aptekə getdi.

Bu qadın söhbətimizin uzanmasına gözəl bir mövzu oldu. Söz sözü çəkərək bir çox şeydən, hətta həyatın mühüm məsələlərindən sayılan təəhhüldən[1] bəhs etdik. Nəhayət, bir nöqtədə birləşərək modasız, boyasız, riyasız, sadə və gözəl bir həyat yoldaşı tapmağa qərar verdik.

Günəş qürub etmək üzrə idi. təmiz hava almaq məqsədi ilə dəniz sahilinə çıxdıq. qayıqlar ötə-bəriyə axır, dəniz seyri həvəskarlarını əyləndirici musiqilərlə istədikləri tərəfə daşıyırdılar. Heç soruşmadan ən irəlidə yelkən açmış bir qayığa atıldıq. Qayıq hərəkət etdikdən sonra onun Qaraşəhərə getdiyini və aldığımız biletlə orada teatra tamaşa

[1] Təəhhül – evlənmə

edərək yenə geri dönmək mümkün olduğunu öyrəndik. Bu təsadüfdən hər ikimiz məmnun qaldıq. Gözümüz önündə yüzlərcə ağ köpüklər üzərində axıb gedən qayıqlar, qulaqlarımızı oxşayan munis nəğmələr və çalğı qəlbimizi şirin nəşələrə, daşqın sevinclərə qərq etmişdi. Hiss etmədən qayıq Qaraşəhər körpüsünə yan aldı. Endik. Tamaşa veriləcək binanı tapıb daxil olduq. Oturar-oturmaz işıqlar söndü, tamaşa başlandı. Şair dostum: "Mərhəba, qanacaqları varmış, bizi gözləyirlərmiş..." dedi. Tamaşa İtaliya həyatından alınmış "Quyruqlu məhəbbətlər" sərlövhəli beş pərdədən ibarət bir dram idi. Pyes zadəgan ailəsinə mənsub bir əyyaşın əhvali-ruhiyyəsini kəskin boyalarla təsvir edirdi. Neapol şəhərində böyük bir mövqeyə və nüfuza malik Jak adlı birisi əyyaşlığa aludə olur, bütün vaxtını ballarda, müsamirələrdə, ziyafətlərdə, qumar və içki məclislərində keçirir; maaş kifayət etmədiyindən hökumət pullarını da sərf etməyə başlayır. Müfəttiş təftişə başladığı zaman intihar edir. Birinci səhnə əsil mövzu ilə təzad təşkil edən gənc çoban bir italyan qızını təsvir edirdi. Lətif və mütənasib vücudunda ətəkləri və döşü zəngin ipəklərlə işlənmiş ağ bir don, qara saçlı kiçik başında ağ, sadə bir şlyapa vardı. Qoyunları quzularla qarışıq seyrək ağaclı, otlu bir çəmənə yaymış, özü isə topladığı çiçəklərdən başına bir çələng hörməyə çalışır, dodaqlarından uçan şux təbəssümlər kimi qızıl qanadlı kəpənəklər arxasınca çocuqcasına qoşaraq əylənir, quzuları qucağına alaraq oxşayırdı.

Hazırlamış olduğu çələngi şən və şux uşaqlara məxsus bir əda ilə başına taxarkən, yoldaşım qolumu dürtmələdi:

– Budur, xəyalımızda yaratdığımız qız! Bizim üçün ideal olan gözəlliyə yalnız təmiz havada, belə açıq-saçıq çəmənlərdə sərbəst bir quş kimi yaşamış, daxili, xarici təmiz kənd qızlarında təsadüf etmək mümkündür – dedi.

Birinci səhnə bitincə bu canlı lövhədən aldığımız təsirləri ifadəedici baxışlarla bir-birimizi süzərkən yoldaşım heyrəti andırar bir səslə:

– Bəh, ən canlısı burada imiş, heç xəbərimiz yox! Qalx, qalx yerimizi dəyişdirək! – dedi. Sağ tərəfimə baxarkən gözlərim mənimlə yan-yana oturmuş təbii gözəlliyin ən canlı bir nümunəsi olan pərişan saçlı bir gənc qıza ilişdi. Yoldaşım əllərini bir-birinə çırparaq:

– Belə saf və səmimi simalar, məsum baxışlar durarkən o qazan qapaqlı, üz-gözü boyalı, içi-bayırı riyalı qadınlara məftuniyyət göstərənlərin zövqünə çaşıram – dedi.

O gecəni çox şən keçirdik. Yoldaşımın ricası ilə son pərdə yerimizi dəyişdirdik. Səhnə qapandıqdan sonra hər ikimiz eyni düşüncə, eyni mühakimə, eyni təsirlə şəhərə döndük. Aristokrat həyatının bütün iç üzünü açaraq, onun kirli, çirkin və iyrənc cəhətlərini gözümüz önündə canlandırmış olan bu dram hər şeydə sadəliyə, təbiiliyə olan eşq və marağımızı bir qat da artırmışdı. Qayıqda şəhərə dönərkən dostum qulağıma əyilərək:

– Qəlbimi bağlayan o canlı tellərdən yüz dastan yazacaq olsam, yenə də azdır. Ondan aldığım təsiratı kamalınca təsəvvür etmək iqtidarım xaricindədir – dedi.

– Hansı telləri?

– Səhnədə şəkillər dəyişdikcə, maraqlı və canlı lövhələr bir-birini təqib etdikcə, yanımdakı mənə daha sıxı, daha səmimi yaxınlaşır, adətən baş-başa çatırdıq. Bu zaman onun qızlıq ətri ilə bəslənmiş saçlarından ayrılan incə tellər üz-gözümü şirin-şirin oxşayaraq, məni tamamilə başqa aləmlərdə yaşadırdı. O tellərdəki cazibəni, onun məndə buraxmış olduğu təsirləri bütün ömrümdə heç bir şeydən almadım, desəm, mübaliğə deyil. O tellərin mütləq canlı olduğuna inamım var.

– Məsələ o tellərin yalnız canlı olmasında deyil; bu zövqü riyalı, boyalı xanımların tellərindən, şübhəsiz, almazdıq. O adi tellərin canlı olduğunu sənə duyuran, ən incə və şəffaf duyğuları o şair qəlbinin isti guşələrinə damla-damla axıdan, daşqın zövq və nəşəni sənə verən yenə sadəlik, səmimiyyət və təbiilikdir.

Dostum fikrimi təsdiq üçün əlavə etdi:

– İnan, qardaşım, mən ona qarşı anasına ən çox bağlı olan çocuğun həyatından daha səmimi idim.

Gecə bir-birimizdən çox gec ayrıldıq. Əllərini əllərim içində sıxarkən:

– Bu gözəl xatirə sənə dair yazacağım romanın ilk başlanğıcını təşkil edəcək; onu bitirmək üçün sən mənə material verməyə çalış – dedim.

O çox səmimi gülərək:

– Yox, yox, yazma! – dedi.

1914

İBLİSİN HÜZURUNDA

Qaranlıq... Sehrli və boğucu bir qaranlıq... Hər şey zülmətin div ağırlığı altında yorğun-yorğun mürgüləyir, hər şey dilsiz bir qüvvətin təsiri ilə qorxunc röyalar içində çırpınırdı. Hər şey zülmət içərisində ərimiş, orada-burada göz kimi baxan, nurları udan qaranlığa qarışmışdı. Əngin bir boşluq içərisində sakin kimi görünən yer kürəsi qaranlıqlar içində dalğın-dalğın yuvarlanırdı.

Bütün təbiətə, bütün aləmə hakim olan o şübhəli səssizliyə qarşı hər şey dilsiz, hər şey duyğusuzdu.

Bu anda uçurumlu, yalçın bir qaya başında qulaqları batıracaq qədər dəhşətli bir qanad çarpması, dalınca komandanlara məxsus "hazır!" deyə qalın və qorxunc bir səs gurladı. Ölüm qorxusu verən o səsin şiddət və heybətindən bütün dünya titrədi. Mühüm bir hadisə baş vermiş kimi hər yandan qorxunc teyflər səs gələn səmtə qaçır və o ağır sükutu ötə-bəridə eşidilən şiddətli qanad çarpması, bayquş ötüşünə bənzər iyrənc səslər pozur, ortalığı qara kölgələr titrədirdi... O qorxunc kölgələr, qara teyflər qaya başında ov üzərinə hücum edəcək qartal qurumunu almış səs sahibinin ətrafına toplanaraq, onun qanadlarından, ayaqlarından öpərək:

– İblis!.. İblis!.. hər əmrin bizim üçün müqəddəsdir, – deyirdilər.

İblis dörd yanında uçuşaraq, həmhəmələri ilə onu alqışlamaqda olan oğullarını qürurlu baxışları ilə süzdükdən sonra əvvəlki tövrünü pozmadan sözə başladı:

– Çalışqan oğullarım! Bu gün əldə etdiyimiz böyük müvəffəqiyyətlər sizin səy və qeyrətinizin nəticəsidir. İşlər gündən-günə istədiyimiz bir şəkil almaq və böyük bir həyəcanla bəslədiyim arzular gözlədiyim çiçəkləri vermək üzrədir. Bu ilki tərəqqimiz mənə ümid etdiyimdən ziyadə ümidlər verir. Adəmin həyat səhnəsinə ayaq basdığı və bəni-insanları azdırmağa söz verdiyi gündən bəri belə bir müvəffəqiyyətə nail olmamışdım. Qeyrətli balalarım! Bu, uğrunda çəkdiyiniz zəhmətləri. göstərdiyiniz səyi və qeyrəti ürəkdən alqışlayıram. Bu bitməz, tükənməz zəhmətlər şübhəsiz sizin vücudunuzu yormuş, rahatlığınızı pozmuşdur. Ona görə də bu üzücü vəzifədən bir müddət

sizi azad edərək, məzuniyyət vermək niyyətindəyəm. bu günkü toplanışdan məqsədim sizin bu xüsusda fikrinizi bilməkdir.

Oğullar bu sözün çətinliyi və ağırlığı altında əzilərək, sükut edir və qəti bir cavab verməyi düşünürdülər. İblis damağını şaqqıldadaraq:

– Cavab veriniz! Sizə bir il istirahət verəcək olsam insan oğlu itaət zəncirini qırmazmı? – deyə soruşdu.

Qayanın başından ta uçurum dərənin dibinə qədər bir-birinin üzərində sıx-sız oturmuş iblis balaları hamısı bir ağızdan etiraz etdi:

– Şah baba, biz ancaq insanları istədiyimiz kimi gördüyümüz zaman rahatlanırıq. Əsrlərdən bəri çəkdiyimiz min cür zəhmət, qurduğumuz min hiylə, saçdığımız min cür fitnə və fəsad nəticəsində insan oğlunu özümüzə əsir etməyə müvəffəq olduq. İndi onları başlı-başına buraxmaq əql və hikmətə əsla müvafiq deyildir.

İblis iyrənc və qorxunc gözlü başını qanadları arasına alaraq düşünürdü. Xənnas ki, İblisin ən çox güvəndiyi, ən hiyləgər və siyasətçi oğullarından idi, qara kölgələri yara-yara irəli gəldi, İblisin hüzurunda diz çökərək ərz etdi:

– Böyük babamız! Qardaşlarımızın sözləri sizi lap da məyus etməsin. bu fikir qorxaqlığından, insan ruhuna dərindən nüfuz etmədiklərindən irəli gəlir. Mənim fikrimcə bundan sonra onları tamamilə sərbəst buraxmaq olar. Zira ki, əkdiyimiz toxumlar o qədər dərin rişə atmış, qurduğumuz tor əl-ayaqları elə sarımış ki, insan bütün şərəf və mənliyini unutmuşdur. Əsrlərcə onların ətrafına dolaşmasaq belə alışmış olduqları adətlərindən əl çəkməzlər. Bir də bizsiz də onların içində o qədər iblislər yetişmişdir ki, onlar bizim yerimizi tuta bilər.

Şeytanlar: "İnsan oğluna inanmaq olmaz!" – deyə yer-yerdən etiraz etdilər.

Xənnas ikinci dəfə İblisin hüzurunda diz çökərək:

– Şah baba, sözümü isbat etməyə izin verməni rica edirəm, – dedi.

Xənnasa böyük etimadı olub, sözlərinin əsassız olmadığını bildiyindən İblis ona izin verdi. Xənnas havalanaraq, bir anda gözdən itdi...

Dondurucu və qaranlıq bir qış gecəsi idi. Xənnas böyük bir şəhərin qat-qat qalın pərdəli buludları arasında uçur, uçurdu... Nəhayət, bir nöqtədə durdu, bir saniyə sonra ildırım sürəti ilə yer üzünə endi. O, artıq möhtəşəm bir bina içində idi. Otaqları quş baxışı bir nəzərlə süzdükdən sonra özünü yataq otağına atdı. Bir saat əvvəl kef məclisindən gəlmiş və kəmali-istirahətlə isti yatağında yatmaqda olan insanı qa-

nadları üzərinə alıb havalandı və bir az sonra onu İblisin hüzurunda yerə endirdi.

Şeytanların həmhəməsindən insan gözlərini açdı, özünü iyrənc simalı qələbəlik içində görüncə qorxudan titrədi. İblis əlləri ilə onun başını oxşayaraq:

– Qorxma, qardaşım, sənin malın, canın amandadır – dedi.

Bu sözlərdən sonra insan bir qədər özünü topladı. Sözünü isbat etmək zamanı yetişmiş olduğundan Xənnas gözlərini ənginliklərə dikərək, mühüm bir iş edirmiş kimi quyruğunu buladı. Yer üzünü dərhal qalın bir toz və duman qapladı. Dumanların arasında qanlı və dəhşətli bir lövhə göründü. Göylər, tarlalar alov içində çatır-çatır yanırdı. Əli qılınclı bir yığın insancıqlar barbarlara məxsus bir tövrdə sürü-sürü məzlum insanları qabaqlarına qataraq qılıncdan keçirir, himayəsiz qalmış zavallı insanlar vəhşətlə bir-birinə soxularaq, yalnız başlarını gizlətməyə və bununla özlərini müdafiəyə çalışırdılar. Çoluq-çocuq çöllərə, meşələrə, daşlar altına sığınmış, ətrafı vəhşilərə belə dəhşət verəcək bir fəryad və şivən qaplamışdı. İblis o qanlı lövhəni balaları ilə seyr etməyə başladı. İnsan da bir müddət ürəklərdə qan durduran o mənzərəni seyr etdikdən sonra: "Əcəb tamaşadır!" – dedi. Xənnas babasının hüzurunda mənəviyyatı pozulmuş insanların ruhunu daha ziyadə açıb göstərmək fikri ilə hiddətli bir səslə:

– İnsan! Yaxşı seyr et, bunlar sənin bacıların və qardaşlarındır! – dedi.

Bu sözdən insan oğlu qəlbinin başından yara almış kimi titrədi. qorxa-qorxa dörd ətrafına baxdı. Öz-özünə: "Bu Ərdahan faciəsi olmasın? Əcəba, şeytanlardamı onların nəfinə pul toplayır?" – deyə həzin bir tövr aldı.

Xənnas insan oğlunun elə həzin bir sima almasını çox gözəl anlamışdı. Acı-acı gülümsəyərək:

– Bunlara heç acıyırsanmı? Baxsana. On minlərcə ölən. əzilən, qaçan, sürünən, yurdsuz-yuvasız qalan bu insanlar qardaşlıq əlini sənə uzadaraq, yardım diləyirlər – dedi.

İnsanın bütün bədəni elektrik vurmuş kimi titrədi, şübhəli baxışlarla əvvəlcə lövhəni, sonra dörd bir yanını süzərək sükut etdi. Xənnas ciddi və qəti bir səslə:

– haydı, kisəni çıxar, bu səfil və möhtac bacı-qardaşlarına pul ver! – dedi.

İblis də barmaqlarını havada oynadaraq:

– Doğru deyir, lazımdır, qardaşım!.. – deyə mırıldandı.

Özünü çox pis bir halda hiss edən insan əlləri titrəyə-titrəyə ciblərini bir-bir axtardıqdan sonra istər-istəməz pul kisəsini çıxartdı. İçindəki yüzlük, beş yüzlükləri dəfələrlə sayaraq yenə də kisəsinə yerləşdirib, cibinə qoyduqdan sonra:

– Xənnas ağa, məni bağışlayın, xırda pulum yoxdur, – dedi. Xənnas mənalı bir nəzərlə babasının üzünə baxdı. İblis oğlunun fikrini dərhal anladı. Yüksək və qalın bir səslə:

– Oğlanlarım, artıq şübhəm qalmadı. Oğlum Xənnas sözünü çox gözəl isbat etdi – dedi. – İnsanlığın ən yaxşı sifətlərindən biri də verimdir. Biz həm də verim əli olan insanların qəlbini, vicdanını qaraltmaq və onları bu yoldan uzaqlaşdırmaq üçün çalışırıq. Kağız və mədən parçalarına tapınan və onu öz həmcinsindən qiymətli sayan, qardaşlıq və insanlıq duyğularını məhv etmiş olan bu insancıqlar üçün məəttəl olmağa dəyməz. Gedin, bir neçə il hər cür xidmətdən azadsınız.

Bu sözləri deyib, İblis göy gurultusuna bənzər bir səslə qanadlarını açaraq havalandı.

1915

ANABACI

Məşğələmdən geri dönürdüm. Gecəki yağışın çuxurlarında göl-məçələr yaratmış ensiz bir səki ilə gedirdim. Bu vaxt qarşıma arıq, ətsiz vücudunu yamaqlı bir çarşaba bürümüş qadın çıxdı. Altmış yaş-larında olan bu qadın çarşabı altından damarları görünən sümüklü əli ilə bir kağız parçasını uzadaraq:

– Oğlum, al bu kağızı oxu, gör kimə çatacaq? – dedi.

Bu sözləri elə yanıqlı bir səslə. elə miskin bir tərzdə dedi ki, kön-lümdə hiss etdiyim ağrıdan bütün vücudum titrədi. Gözlərim dərhal gözlərinə dikildi. Ruhunun, qəlbinin iki dumanlı pəncərəsi olan o donuq, o sönük gözlər altmış illik səfil həyatının acı, fırtınalı tarixin-dən nələr söyləmirdi? Altmış xəzanın şahidi olan o şikayətçi və səfil gözlər həyatının uçurumlu və tikanlı yollarında yıxıla-yıxıla sürün-düyü zaman ona daş qəlbi ilə laqeyd baxan milyonlarla gözlərdən nələr anlatmırdı?..

Mənə uzatmış olduğu özü qədər solğun, sarı kağız parçasını alıb oxudum: "Atababa Qulu oğlu altı baş ailə sahibidir".

Kağızda yalnız bu cümlə yazılmışdı. Kağızı ona uzadaraq:

– Nənə, Atababa kimdir? – deyə soruşdum.

Qadın üzümə dik baxaraq:

– Mənim oğlumdur – dedi.

Bu dəfəki səsində bir dirilik, bir ümid əsəri vardı, siması indi başqa bir rəng, başqa bir şəkil almışdı. Yenə birdən-birə əvvəlki tərzdə:

– Bu kimə çatacaq sən onu oxu! – dedi.

– Nənə, o xüsusda bir şey yazılmamışdır – dedim.

Qadının qolları ümidsiz bir halda yanına düşdü:

– Allahü əkbər! Bir həftədir ki, bu kağızı yazdırıb, başa çıxarda bilmirəm – deyə üzü bulud kimi qaraldı. Ruhunu sızladan həzin çırpın-tılara, qəlbini inlədən dərin yaralara tərcüman olmayan bu kağız parçasını iki barmağı arasında sıxaraq. çaşqın bir halda:

– Bəs mən nə edim? – deyə yavaşca pıçıldadı.

Səfalətin canlı bir heykəli olan o qarının almış olduğu vəziyyət məni də çaşdırdı. Ona baxaraq düşünürdüm.

Bu zavallı qarı altmış illik ömrünün acı fəlsəfəsinin xülasəsi olan o ibarəni neçə dəfə təkrar etmişdi?!

“Bəs mən nə edim?”

Neçə dəfə bu dumanlı və qaranlıq sual cavabsız qalaraq, ürəyinin ən dərin guşələrinə gömülmüşdü?!

“Bəs mən nə edim?”

Neçə dəfə bu kar və dilsiz mühitindən bu acı sualına cavab ala bilməmişdi?!

Hələ bu qarı tərəddüdlü və çaşqın vəziyyətlə qarşımda durur, həyatın qorxunc ildırımları ilə alt-üst olan arzuları kimi ölgün. boynu bükük kağızına baxırdı.

– Nənə can! – dedim – gəl bizə gedək, sənə istədiyin kağızı yazaram.

Bərabər evə gəldik, oturdu, ailə üzvləri ilə tanış oldu. Anamla dərdləşdi, ta uşaqlıqdan bəri onu ağır yumruqları ilə əzən dərdlərini, fəlakətlərini bir-bir danışdı. Sonra dərindən içini çəkərək:

– Oğlum, mən deyim. sən yaz! – dedi. – Mənim oğlum vağzalda qulluq eləyir (əlləri ilə uzaqları göstərərək), orada bir məktəb var, orada oxuyur. Yaz ki, mənim oğlumun heç kəsi yoxdur. Mən iki qızımı, iki də nəvəmi saxlayıram. Sənin başın üçün, üç aydır naxoşdur, üşüdüb-qızdırır.

– Nənə, bu ərizəni oraya nə üçün verirsən?

– Qulluq versinlər.

– Vağzalda oğlun nə işdədir?

– Onu bilmirəm.

– Bu kağız kimə veriləcək?

– Naçalnikə.

– Hansı naçalnikə?

– Mən oxumuş adam deyiləm, onu sən bilirsən. Yaxşı, sən naçalniki tanıyırsan?

– Nənə, naçalnik çoxdur, hansı naçalnikə yazılacaq onu bilməliyik – dedim.

Dərin bir sükut...

– Nənə, sən get evə, oğlundan bunları öyrən. Birinci, bu ərizə kimə veriləcək, ikinci. oğlun nə iş istəyir və harada istəyir, sabah bu zaman gəl, kağızını yazaram.

Qoca qadın susdu, bir az düşündükdən sonra başını qaldırıb dedi:

– Sözüm yoxdur, ancaq bilmirəm bu ərizənin başında nə var ki, bu gün on gündür yazılıb başa gəlmir.

Əlindəki köhnəlmiş kağız parçasını göstərərək:

– Bax, bunu bir nəfər bir həftəyə yazıb mənə verdi, o da deyirsən ki, bir işə yaramır.

– Nənə, onu kim yazıbdır?

– Nə bilim, sənin kimi bir oğlan.

– Nənə, get bunları öyrən, gəl, sabah kağızını yazaram.

– Nə bilim, ömrün uzun olsun. İndi deyirsən sabah gəlim... Yaxşı... zəhmət verdim, sağ ol.

O birisi gün evə gəldiyim zaman nənə oturub, məni gözləyirdi. Görüşdük, danışdıq. Ruhunun ən incə tellərinə toxundum. Zavallı qarı yaralanmış dişi aslan kimi inləyərək, əvvəlləri çox dalğın, sonra getgedə şirin bir dillə qeyb etmiş olduğu gəncliyindən, sevgi və sevincli dolu bahar günlərindən danışmağa başladı.

Bir qədər gülüşdük, əyləndik. Hətta adını belə öyrəndik. Adı Anabacı idi. Nəhayət, ortalığa yenə ərizə məsələsi atıldı.

– Nənə, dediklərimi oğlundan öyrənə bildinmi?

O, qəti bir səslə:

– Öyrəndim, oğlum. Sən yaz ki, naçalnik oğluma bir kağız versin.

– Nə kağız versin?

– Kağız versin ki, o yoxsuldur. Altı baş adam saxlayır, özü də qızdırma içində yanır.

– Nənə o kağızı naçalnik vermir.

– Yox sən yaz ki, naçalnik versin.

– Hansı naçalnik?

– Nə bilim, sən elə naçalnik yaz!

Qollarım ümidsiz bir halda yanıma düşdü. Bir anama baxdım, bir də dönərək Anabacını gözucu süzdüm. O da heyrətlə mənə baxırdı.

Anam dedi:

– Oğlum, qalx, Anabacı ilə bərabər get, oğlu əhvalatı sənə desin.

Anabacının üzü gül kimi açıldı:

– Ay atana rəhmət, belə yaxşıdır – dedi.

Qalxdım, bərabər getdik, yolda soruşdum:

– Nənə, eviniz haradadır?

– İkinci küçə var ha... (əlləri ilə uzaqları göstərərək) orada oluruq. Çox uzaq döyül. Mən hər gün buralardan gəlib keçirəm.

Xeyli getdikdən sonra dar bir dalan başında Anabacının evinə yetişdik.

Kiçik, qaranlıq bir otağa girdik. Otaq kasıb döşənmiş, dörd-beş şəlpədən ibarət idi. Bir tərəfdə də Anabacının cəhrəsi dururdu. Otağın baş tərəfində xəstə oğlu Atababa yatağında uzanmışdı. Qızdırmanın boğucu pəncəsi altında uzun müddətdən bəri əriyib qurumaqda olan bu gəncin sarı bənizinin yanaq sümükləri çıxmış, qalın qara qaşları altında rəngsiz gözləri sönük-sönük parıldayırdı. Anabacı qapıdan içəri girincə görüşməyə belə imkan verməyərək, titrək və şikayətli bir səslə:

– Atababa, başın üçün, sən dediyin kimi demişdim. Bu oğlan "elə kağız yazılmaz" – deyir. İndi gətirmişəm. Sən özün de, yazsın.

Gənc utancaq bir vəziyyət aldı. Mənə yer göstərərək:

– Buyur otur! – dedi.

Görüşdük, danışdıq, sonra üzünü mənə tutaraq:

– On gündür gedir-gəlir, bu kağızı yazdırıb, başa çıxara bilmir – dedi.

Nəhayət, məlum oldu ki, xəstəliyinə dair ev idarəsindən bir vəsiqə alaraq, bir ərizə ilə xidmət etdiyi idarəyə verib, pul və ərzaq istəyirmiş.

Anabacının anlada bilmədiyi məsələ bundan ibarət imiş. Vəsiqəni və ərizəni yazıb verdim. Razı qaldılar. Evə dönərkən Anabacı qızğın dualarla məni qapıya qədər ötürdü. Xəstə oğluna sərf etmək üçün ovcuna bir qədər pul basdım. Almırdı. Zor-güc qəbul etdirdim.

O, utancaq və titrək bir səslə: "Yaman gün görməyəsən, oğlum, inşallah mən də xəcalətindən çıxaram" – dedi.

Biz ayrıldıq. Lakin onun buraxmış olduğu xatirə hələ zehnimdən silinməmiş, qəlbimdə yaşayırdı, onu hər gün xatırlayırdım.

Bu hadisədən dörd ay keçdi. Nədənsə qəlbimdə o məsum qocanı görmək, onunla danışmaq arzusu gündən-günə artırdı. Məşğələmə gedəndə, ya evə dönərkən daima gözlərim küçələrdə onu axtarırdı.

Günortadan sonra idi, qapı yavaşca açıldı, içəri qoca və zəif bir vücud girdi. Bir də gördüm: Anabacı... O saat yerimdən sıçradım, görüşdük, oturdu, danışdıq. Söhbətimiz çox uzandı. Sonra çarşabı altından bir corab çıxarıb:

– Al, bunu sənin üçün toxumuşam, – dedi.

Corabı alıb:

– Sağ ol, nənə, qış gəlib, soyuqlar düşüb, görünür məni unutmamısız – deyincə məğrur bir səslə:

– Bir şey deyil, özüm toxumuşam – dedi.

– Özünüz toxuduğunuz üçün qiymətlidir – dedim.

Bir az sonra bu qoca və düşkün qadına əl tutmaq məqsədi ilə bir qədər pul vermək istərkən, dik-dik üzümə baxdı. Sərt bir səslə:

– Bu nədir? Mən bunu sənə satmaq üçün gətirməmişəm. Onun üçün bazar var. Bunu sənə bəxşiş gətirmişəm – deyə əllərini çarşabının altında bir-birinə sıxaraq saxladı.

O bu sözləri deyərkən gözlərindəki ildırımlar ta qəlbimin içində partlayan kimi oldu, yoxsul, miskin bildiyim bu qarının bu qədər qəhər və hiddəti qarşısında biixtiyar titrədim. Hər zaman hüzn, iztirabla məni yaralayan bu miskin qadın bu dəfə məğrurluğu ilə məni qorxutdu. Bir daha üzünə baxdım. Bu dəfə üzünə qəhər və hiddət qığılcımlarının yerinə vəzifələrini bitirmiş olanlara məxsus qürur rəngi çökmüşdü. Gözlərinin baxışı, ziyası, qəlbinin rahat-rahat döyündüyünü göstərirdi. Heç bir zaman görmədiyim bu rəng, bu işıq nədən doğmuşdu?

Mən indi yalnız bunu düşünür, bu sirri kəşf etməyə çalışırdım ki, birdən-birə Anabacının qalın və erkək səsi qulağımda təkrar səsləndi:

– Oğlum, sənə isti köynək toxumaq istəyirdim, kasıblığın üzü qara olsun, yunum, ipim çatmadı.

– Mənim üçün bu da çoxdur, nənəcan – dedim.

– Yox, oğlum, yox! – dedi və üzündəki, gözlərindəki o rəng dərhal insafsız bir əl tərəfindən silinmiş kimi oldu. Çöhrəsi rəngdən-rəngə girən qadının bu halları indi mənə bir çox şeyləri xatırladır, bir çox köhnə dastanları anladırdı.

Köhnə nəslin son qəhrəmanı olan bu qadın hələ qarşımda oturmuş, mənə meydan oxuyur, həm də ata-babalarından qalma keçmiş əxlaq və səciyyələrini bütün hal və hərəkətləri ilə mənə anladırdı. Artıq yarım əsr əvvəlin canlı tarixi olan bu qadın, nəzərimdə daha böyümüş, daha canlanmış, sanki mənə: "Yoxsul olsam da qəlbim geniş, ruhum ucadır" demək istəyirdi.

Çox gözəl, bunu mən də etiraf edirəm. Lakin, ey yüksək qadın, söylə, altmış illik səfil bir həyatın sənə yükləmiş olduğu ağır yüklər belini bükmüş, gözlərinin nurunu almış, dizlərini taqətsiz etmiş olduğu halda necə olmuş ki, qəlbinə, ruhuna toxunmamışdır? Sən mənə bunu anlat!

1923

VƏZİFƏ

I

Noyabrın acıqlı bir sabahı idi. İki gün əvvəl başlamış olan xəzri hələ bütün şiddəti ildə davam edir, bir ildırım gurultusu ilə ətrafı sarsıdır, yerləri eşərək, göylərə sovurmuş olduğu toz-torpaqdan fəzanı qalın, sarımtıl bir örtüyə bürüyürdü. Qapı-bacaların vıyıltısı, pəncərələrin cingiltisi, uzaqdan eşidilməkdə olan dəniz dalğalarının dəli gurultusu ruhlara ağırlıq verir, əsəblərdə acı bir sızıltı hiss etdirirdi. Küçələr bomboş idi. Damlarda pişiklər, küçələrdə itlər belə gəzməyə cəsarət etmirdi. Yalnız arabir işə gedən adamlar yerdən burun-burun yüksələn toz-torpaqdan üz-gözlərini köksləri üzərində gizləməyə çalışaraq, iri addımlarla gedirdilər.

Müəllim stol başında oturub dərslərinə hazırlaşır, həm də arabir qulaqlarında, hətta bütün vücudunda sızıltı doğuran bu əzici gurultunu dinləyirdi. birdən-birə qapının zəngi vuruldu. Səhər tezdən, həm də təbiətin belə qudurmuş bir zamanında gəlmiş adamın kim olduğunu bilmək istəyən müəllim yerindən sıçradı, qapını açdı. Qapı ağzında orta yaşlı, sümük vücudlu, uzunboy bir adam dururdu. Salam verdi, cavab aldı.

– Bağışlayın, narahat etdim. Beş-on dəqiqə sizinlə görüşməyə vaxtınız olarmı? – dedi.

Müəllim onu iş otağına aparıb, yer göstərdi.

Hər ikisi oturdu. Naməlum adam haradan və necə sözə başlayacağını bilməyən adamlara məxsus bir halda kipriksiz gözlərini yerə dikərək durdu. Onu narahat edən daxilindəki çırpıntı və fırtına meşin kimi quru üzündə, ağı qarasından böyük olan gözlərində, qaraya çalan incə dodaqlarında dalğalanırdı. Gecələrini yuxusuz keçirmiş adamlar kimi qızarmış göz qapaqları bir-birinə yaxınlaşmış, pərişan saçlı kiçik başı qabağa doğru əyilmişdi. Ətrafının tükləri tökülmüş papağı, yaxası yeyilmiş qalın köhnə paltosu, rəngsiz köynəyi və yaxalığı onun kiçik bir məmur olduğunu göstərirdi. O, dərin sükutdan sonra, nəhayət, başını qaldırıb, söz söyləmək istəyənlərə məxsus bir vəziyyət aldı. Ba-

xışlarındakı ciddilik, gözlərinin içində titrəyən əsəbi rənglər və ziyalar onun çox kədərli olduğunu bildirirdi. Əllərini bir-birinə sürtərək, stulunu bir az da müəllimə yaxınlaşdıraraq sözə başladı:

– Məhkəmədə kiçik bir qulluğum var. Adım Həsəndir – dedi. Ayda əlli manat maaş alıram, başqa gəlirim yoxdur. Var, çoxdur. Lakin mən o işlərə tənəzzül edən adamlardan deyiləm. Əlli manat maaş almaq nə demək olduğunu bilirsiniz. Ailəm də arvadım, qızım, bir də sizin tələbəniz Xosrovdan ibarətdir.

– Hansı Xosrov?

– Teymurzadə Xosrov.

– O mənim ən yaxşı tələbələrimdəndir. Demək, siz onun atasısınız? Sizinlə çoxdan görüşməyi arzu edirdim. İndiyə qədər tanış olmadığıma təəssüf edirəm. Bu nöqsanın kimə aid olduğunu deyə bilmərəm.

Müəllimin sözlərindən ürəklənən Həsən əllərini bir-birinə sıxaraq nəzakəti andıran vəziyyət aldıqdan sonra dedi:

– O nöqsanı mən öz üzərimə götürürəm. Hər halda mən gəlməli, Xosrovdan mən xəbər tutmalı idim. Lakin bu vaxta qədər mənim gəlməyimə heç bir səbəb yox idi. Bu dəfə başıma gələn böyük fəlakəti bildirmək üçün sizi narahat etmək cəsarətində oldum.

– Xoşdur... buyurun!..

– Hə... Mən nə söyləyirdim? – deyə Həsən əlini başına aparıb, düşündükdən sonra axtardığını tapmış olan adamlara məxsus bir səslə sözə başladı: – Hə... mən bu ay maaşımı alıb evə apardım. Həmişə etdiyim kimi ev xərci üçün beş manat ayırıb, qalan pulu yazı stolunun qutusuna qoydum, bağlayıb açarını götürdüm. Məmurluq həyatını bilirsiniz; ayın axırlarına doğru pul əriməyə başladıqca adamın cəsarəti qırılır, evə lazım olan ən mühüm şeyləri almaqdan belə çəkinir, ancaq maaş alandan sonra o mühüm şeyləri almaq məcburiyyətində qalır. Ona görə də ayırdığım beş manatı sərf etmiş olduğumdan yenidən pul götürmək üçün qutunu açdım. Pul qoyduğum vəziyyətdə dururdu. Lakin həcmi mənə kiçik göründü, nəzərə çarpacaq qədər kiçik. Şübhələnmiş olduğumdan pulları götürüb saydım. Otuz beş manat idi!

O, əllərini dua edirmiş kimi göyə qaldıraraq, heyrətlə müəllimə baxdı.

Son cümləni söylərkən Həsənin səsində və hərəkətindəki heyrətdən müəllim də özünü itirdi, çaşqın-çaşqın onun üzünə baxdı.

– Puldan on manat götürülmüşdü...

– Yaxşı, sizcə onu kim götürmüş olar?

– Məncə, on manatı Xosrov oğurlamışdır.

– Siz bunu nədən bilirsiniz?

– Bilirəm, başqasının işi deyil!

– Xosrovdan belə hərəkət evdə bir neçə dəfə görünübmü?

– Xeyr, bu birinci dəfədir.

– O halda siz hansı məntiqlə Xosrovdan şübhələnirsiniz?

Həsən, müəllimə daha da yaxınlaşdı, fikrini anlada bilmək üçün sözünə davam etdi:

– Bu pulu kənar adam götürə bilməz. Çünki bizim evə gəlib-gedən çox azdır. Bu pulu ya arvadım, ya qızım Rəmziyyə, ya da Xosrov götürməlidir. bu üç nəfərdən başqa heç kimə güman getməz. Arvadım götürməz, çünki pulu özünə, ya evə bir şey almaq üçün götürəcək olursa gec-tez oğurluğu meydana çıxacağından qorxar. Evdə heç bir şey mənim nəzərimdən qaçmır. Məmurluğumda rəsmiyyəti çox sevdiyim kimi, ailə həyatında da rəsmiyyəti çox sevirəm. Əlavə, arvadım, əlli manat maaşımın üstündən on manat götürməyin nə olduğunu gözəl başa düşür. Bir də ki, uşaqlarına və evə bağlı qadındır. Uşaqlarının korluq çəkməsinə əsla razı olmaz. Qızım Rəmziyyəyə gəlincə, o hələ kiçikdir.

Həsən birdən-birə vəziyyəti dəyişərək, sürətlə qoltuq cibindən bir açar çıxartdı. Onu müəllimə göstərərək:

– Mən unutdum, qutunun açarı həmişə mənim qoltuq cibimdə olur. Rəmziyyə isə mənim cibimdən bu açarı çıxarıb qutunu açmağa, oradan pul götürməyə cəsarət etməz. Həm də bilirsiniz ki, qızdır. Qızların əhval-ruhiyyəsi bu kimi işlərə uyğun deyildir. Bu iş Xosrovun üzərində qalır.

Həsən sözlərini bitirmişdi. Hər ikisi ağır və əzici bir sükut içində düşünürdü. Müəllim başını qaldırıb:

– Bilirsinizmi, mənim fikrimcə, bu işi Xosrov etməyibdir. O, çox tərbiyəli, ciddi və namuslu uşaqdır. O, oğurluq etməz! – dedi.

– Elə isə, bəs bu on manat necə olub?

– Siz bəlkə evə xərcləmək üçün beş manat deyil, on beş manat götürmüsünüz?

– Mən beş manatla on beş manatı bilməyən, aldığını və etdiyini düşünməyən, çaşqın, başısoyuq adamlardan deyiləm. Beş manata aldı-

ğım şeylər də meydandadır. Bu kimi ehtimallara əsla yol verməyin, çünki olacaq şey deyil! O pulu qəti surətdə Xosrov oğurlamışdır. Bu işi açmanızı və pulu ondan almanızı xahiş edirəm.

– Bu barədə özü ilə danışmısınızmı?

– Danışmışam, həm də çox ciddi. Lakin o, boynuna almır. İkinci gündür bu məsələ ilə məşğulam. Bir nəticə vermir. Ağır cəzalar verdim, qorxutdum, anası yalvardı-yaxardı, heç bir fayda vermədi, "mən götürməmişəm" deyə israr edir.

Müəllim də Xosrovdan şübhələnməyə başlamışdı, çünki Həsənin göstərdiyi dəlillər, söylədiyi məntiqi sözlər çox əsaslı idi. Pulu mütləq Xosrov götürmüşdü. Lakin nə məqsədlə bunu etmiş olduğunu öyrənmək lazım idi.

– Son zamanlarda Xosrovun həyatında və əhval-ruhiyyəsində siz bir dəyişiklik hiss edirsinizmi? – deyə müəllim sükutu pozdu.

– Mənim bildiyim, hiss etdiyim bir şey yoxdur!

– Halbuki məktəb həyatında son zamanlar xeyli dəyişiklik hiss olunur.

– Necə dəyişiklik?

– Son zamanlar çox dalğındır, dərslərini çox vaxt hazırlamır. Oyunlarda yoldaşları ilə iştirak etmir. Həmişə bir tərəfdə büzülüb düşünür. Dərs zamanı o, nəyinsə xəyalına dalır, soruşarkən cavab vermir, eşitmirmiş kimi üzümə baxır. Onda doğan bu halların səbəbini mənə anlada bilərsinizmi?

Həsən heyrətdən böyümüş gözləri ilə müəllimi süzərək:

– Bunları mən bilmirəm. Dərslərinə gəlincə, hər axşam kitablarını oxuyur, çalışır – dedi.

– Elə isə yenə sizin məsələyə keçək. Bu kimi işlərdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Xüsusən uşaq on dörd-on beş yaşlarında ikən çox mühüm bir böhran dövrü keçirir. Ən kiçik yanlış bir hərəkətin onun tərbiyəsi üzərində ziyanlı bir təsiri ola bilər. Sizin söylədiyiniz sözlər əsaslıdır. Mən də artıq Xosrovdan şübhələnməyə başladım. Fəqət o, ağlı başında, mühakiməsi sağlam bir uşaqdır. Əgər o, bunu etmişsə, mütləq bir məqsədlə etmişdir. Məni maraqlandıran, düşündürən o məsələdir. Yəqin bu məsələ onun dalğınlığı ilə də əlaqədardır. Bu xüsusda yoldaşınızla görüşərək, ondan da lazım olan məlumatı almağıma icazə vermənizi xahiş edirəm.

– Mümkündür. Mən işə gedirəm. Yoldaşım az-çox məktəb görmüş qadındır. Evimizin ünvanı budur, buyurun, hər zaman təşrif gətirə bilərsiniz – deyə Həsən ayağa qalxdı.

– Mən bu gün məsələni ətraflı öyrənib Xosrovla danışaram. İşdən sonra mütləq məktəbə gəlin.

Müəllimlə görüşüb çıxmaq istərkən Həsən dedi:

– Elə güman etməyin ki, məni narahat edən on manatdır. Bütün bədənimdə bir qırıqlıq, bir sızıltı hiss edirəm. Xosrovun etmiş olduğu bu çirkin hərəkəti heç bir zaman bağışlamayacağam!

II

O gün müəllim, Həsənin evinə getmişdi. Xosrovun anası Məsərrət xanım qadınlara məxsus bir nəzakətlə onu qəbul etmişdi. Müəllim, Xosrovun ailə həyatı ilə çox maraqlandığından otaqları gəzmişdi. İki otaqda yaşayırdılar. Birisi yataq, birisi həm yemək, həm də qonaq, həm də yazı otağından ibarət idi. Otaqlar qismən qərb və şərq üsulu ilə çox kasıb bəzənmişdi. Lakin ev əşyasının səliqəli bir əl tərəfindən çox məharətlə düzülüşü, o köhnəliklərə yeni şəkil vermişdi. Müəllim stolun yanına keçdikdə Məsərrət xanım əli ilə bir qutunu göstərərək:

– Pulu Həsən bu qutuya qoymuşdu. İki gün sonra pul götürmək istərkən, on manat əskik gəldi. O Xosrovdan görür. Mən də ondan bilirəm. Ancaq, nə qədər olsa, mən də anayam. Verilən cəzalara artıq səbir edə bilmirəm.

– Bu xüsusda sonra danışarıq. Hər şeydən əvvəl, mənim verəcəyim suallara cavab vermənizi xahiş edirəm. Xosrov son zamanlarda, yəni iki-üç aydan bəri evdə sizinlə necə davranır? Onun əhvalında bir dəyişiklik hiss edirsinizmi?

– Son zamanlar çox dəyişmiş, dalğın və əsəbi olmuşdur. O mənə, evə bağlı bir uşaqdır. Çox vaxtını evdə mənimlə, bacısı ilə keçirir. Amma axır vaxtlar otaqların havası ona az gəlirmiş kimi çırpınır, sıxılır, əsəbiləşir, evdə durmur. Küçəyə qaçır, orada da dura bilmir, yenə evə dönür, yenə küçəyə gedir. Bir şey etmək istəyən, ancaq edə bilməyən adamlar kimi çaşqın-çaşqın vurnuxur. Arabir məni qucaqlayaraq, balaca uşaqlar kimi gözlərini üzümə dikir, təbii olmayan bir sözlə "ana, ana" – deyə məni bağrına basır.

– Dərslərinə çalışırmı?

– Çalışır deyə bilmərəm, çünki atası stol başına keçənə qədər əlinə kitab almır; o, çalışdığı zaman Xosrov da kitablarını açır, baxır, baxır. Zənn etmirəm ki, oxuyur. Yalnız atası ona baxanda özünü məşğul kimi göstərməyə çalışır, halbuki əvvəlləri heç belə deyildi.

– Siz Xosrovun dəyişməsinin başlıca səbəbini nədən görürsünüz?

Qadının qol-qanadı yanına düşdü və astadan:

– Deyə bilmərəm – dedi.

– Son aylarda sizin ailə həyatınızda bir dəyişiklik olmuşdurmu?

– Yox... Heç bir şey, yox... Hər şey əvvəlki kimidir.

Müəllim bir müstəntiq kimi:

– Heç olmazsa bunu deyin – dedi. – Xosrov nə üçün atasının çalışmağa başladığı zaman çalışır. Ondan qorxurmu?

– Qorxur... Qorxur, çox qorxur.

– Görünür ki, Həsən onunla çox ciddi, rəsmi rəftar edir.

– Olduqca ciddi və rəsmi.

– Həsənin xasiyyəti necədir, sizinlə, uşaqlarla rəftarı mülayimdirmi?

Qadın ah çəkdi. İllərdən bəri hamıdan, hətta yaxın qohumlarından belə gizli saxladığı sirrini müəllimdən də gizlətmək istədi. Daxilində ona əzab verən gizli yaraların üzərindən sanki bir ruzgar keçdi, kədərli bir halda qolları yanlarına düşdü. Dərin bir ah köksünü şiddətlə qabartdı.

– Müəllim! – dedi, – bilmirəm bunları siz niyə soruşursuz?

– Niyə? Çox təbii, Xosrovdan doğan əhval-ruhiyyə bu işlərlə əlaqədar deyilmi?

– Şübhəsiz, əlaqədardır.

– O halda bilmək lazımdır!

– Bir çarəsi, faydası olmayacaqsa...

– O başqa məsələdir, kim bilir, bəlkə də bir çarə tapıldı. Siz mənim sualıma cavab verin. Həsənin rəftarı sizinlə necədir?

– Çox pis... Son dərəcə əsəbi və hiddətli bir adamdır. Evdə kiçik bir şey onu hiddətləndirir, əsəbiləşdirir. Çox rəsmiyyətçidir. Kiçik bir intizamsızlıq onu təbii halından çıxarır. Mən bu evə gələli ondan xoş üz, yoldaşcasına bir rəftar görməmişəm. Daima düşüncəli görünür. Hələ o evdə olduğu zaman uşaqlarımın üzü gülməyib... "Elə oturma, belə durma, başını elə sallama" deyə onların hər hərəkətini tənqid edir. Yeməklərinə, içməklərinə, xülasə, hər işlərinə qarışır. Onların

ürəyini sındırmadığı, göz yaşlarını tökmədiyi gün çox az olur. Bu ev deyil, zindandır.

Ana başını köksünə tərəf əyərək:

– Ah! Ən yaxın adamlarıma da bu vaxta qədər açmadığım bu sirri sizə niyə açıb, söylədiyimi bilmirəm, – deyə kirpiklərinin uclarını isladan isti damcıları əli ilə sildi.

– Sıxılmayın, ailə ilə məktəb hər ikisi bir şeydir. Birisinin rəhbəri siz analar, o birisinin rəhbəri biz müəllimlərik. Ailə həyatı ilə məktəb həyatı arasında bir pərdə, bir anlaşılmazlıq olarsa, gənc nəslimizin istedadının inkişafına əngəl olar. Bu əngəllər aradan qaldırılmalıdır. Məsələ anlaşıldı. Pulu Xosrov götürdüyünə şübhə qalmadı. Ancaq pul yəqin ki, bir məqsədlə götürülmüşdür. Mən indi gedib məsələni öyrənərəm. Bu xüsusda Xosrova bir söz deməmənizi xahiş edirəm – deyə müəllim Məsərrət xanımla xudahafizləşib çıxdı.

III

Müəllim sözə nədən başlayacağını düşünmüş, zehnində ona aid bir plan hazırlamış, stol başında səbirsizliklə Xosrovu gözləyirdi.

O həyatında bunu mühüm bir hadisə sayırdı, çünki şagirdlərə nə qədər nüfuz edə bildiyini bununla öyrənəcək idi. Ata-anası tərəfindən verilən cəzaya baxmayaraq, Xosrov yenə də inadında davam edirdi. Bu məsələni açmaq, illərdən bəri əldə etmiş olduğu təcrübələrdən qəti nəticə almaq deməkdi.

Uşaq içəri girdi, müəllim açıq üz və təbii səslə ona yer göstərib "otur!" dedi. Xosrov oturdu. Müəllim sözə başlayaraq dedi:

– Xosrov, sən əvvəllər sinfin ən çalışqan şagirdlərindən idin. Son zamanlar əvvəlki kimi fəaliyyət göstərmirsən. Bunun səbəbi nədir? Dərslərin çətindirmi?

Xosrov müəllimin üzünə dik baxaraq, titrək səslə:

– Yox, müəllim, çətin deyil – dedi.

– O halda başqa bir maniəmi var?

Xosrov cavab vermədi.

– Nə üçün susursan, de, oğlum. Bir maniə varsa, onu mən dəf etməyə çalışım. Sən bu il çox dəyişmisən. Şəklin, zahirin o Xosrovdur?.. Yox! Əvvəlkinə bənzəməyəcək dərəcədə dəyişmiş. Daxili aləminə gəlincə, əvvəlki Xosrova heç oxşamırsan. Səndə bu dəyişikliyə səbəb nədir?

– Nə kimi dəyişiklik?

– Məsələn, dərslərinə çalışmırsan, dalğınsan, düşüncəlisən, bunların səbəbini danış!

– ...

– Səndəki bu dəyişikliyi sən özün də hiss edirsənmi?

– Hiss edirəm.

– Bunun nədən irəli gəldiyini bilmirsənmi?

Xosrov bir az sükutdan sonra "yox" – deyə cavab verdi.

– Sənin kimi ağlı başında bir uşağın özündə olan dəyişikliyin nədən doğduğunu bilməməyinə heç inana bilmərəm. Daxilindəki mübarizəni üzündən, gözündən oxuyuram. Sirr saxlanılmaz, söylə, oğlum! Səni narahat edən nədir?

– Heç nə...

– "Heç nə" buna səbəb ola bilməz.

Müəllim çox çalışdı. Uşaq inadında davam edərək, ona təminedici cavab vermədi. Müəllim mövzunu dəyişərək:

– Xosrov, onda sən bunu de: Məsərrət xanımın sənինlə rəftarı pisdirmi?

– Xeyr!

– Atanın rəftarı necədir?

Uşaq susdu.

– Demək, Həsənin xasiyyəti sərtdir. Bilirəm, o bir qədər müstəbiddir, rəsmiyyəti sevən adamdır. Doğrudurmu?

Uşaq başı ilə təsdiq edərək:

– Doğrudur – dedi.

– Onun rəftarı o qədər pisdirmi ki, səndə bu qədər dərin və acı təsir buraxmışdır?

– Çox pisdir!

– Məsələn, nə edir?

– Hər şey... oturma, durma, danışma, hətta yeyib içməyimə də bir qulp taxır, deyinir, qışqırır...

– Madam ki, atanın bu hərəkəti səni belə rahatsız edir, çalışmaqdan qoyur, sən buna bir çarə düşünmüsənmi?

– Xeyr.

– Yenə yalan deyirsən! Sənin kimi sarsılmaz iradəyə malik olan bir uşaq onu əzən, istedadına əngəl olan bir qüvvətə qarşı heç çarə düşünməzmi?

Uşaq cavab vermədi. Müəllim:

– Məsələ aydındır! – dedi. – Sənli-mənli buna bir çarə axtarıb tapmalıyıq. Sən buna nə çarə düşünmüsən? De, ağıllı çarə görsəm, mən də razı olaram; görməsəm başqa tədbir tökərik. Danış görüm.

Uşaq titrək səslə:

– Qaçmaq istəyirəm, – dedi.

– haraya?

– Başqa bir ölkəyə.

– Yol xərci düzəldə bilmisənmi?

Xosrov susdu. Müəllim ciddi bir səslə dedi:

– Birincisi, sən yaşda bir uşağın ailəsini buraxıb, yad ölkəyə qaçması ona səfalətdən başqa bir bir şey verməz! İkincisi, on manat səni neçə gün idarə edə bilər?

Xosrov müəllimi şübhəli nəzərlə süzərək:

– Nə on manat? – deyə soruşdu.

Müəllim mənalı gülümsədikdən sonra:

– Bu günlərdə evinizdə törəyən hadisəni mən də bilirəm... Bu xüsusda çox düşündük, danışdıq, nəhayət, hər üçümüz çəkinmədən on manatı sənin götürmüş olduğuna qane olduq. Həsən sənin tərbiyənin pozulduğuna hökm edir. Mən bu pulun başqa məqsədlə götürüldüyünü söyləmişəm. Hətta qaçmaq istədiyini sən demədən əvvəl bilirdim. Qaçmaq sənin kimi tərbiyəli bir uşağa əsla yaraşmaz! Atana evdə sənin sərbəstliyinə qarışmamaq, səni narahat etməmək şərtilə, on manatı almağa və bu ləkəni üzərindən tamamilə silib təmizləməyə söz vermişəm. İndi həm məni onların yanında başı aşağı etmə, həm də ləkəni üzərindən silmək üçün on manatı ver. Onun haqsız olduğunu bununla isbat edəcəyəm. Əmin ol, pulu çıxar, ver!

Xosrov pis vəziyyətdə qaldı. Rəngi ağardı. Düşüncəli gözləri, tərəddüdlü baxışları bir nöqtəyə dikilib qaldı. Müəllim qəti səslə:

– Yanında deyilsə, qalx gətir! – dedi.

Xosrov heç bir söz demədən otaqdan çıxdı. Bir az sonra on manatı gətirib müəllimə verdi.

IV

Dərslər bitmiş, müəllimlər və tələbələr məktəbi tərk etmişdilər. Yalnız müəllim məktəbin qəbul otağında oturub Xosrovun atası Həsəni gözləyirdi. Çox çəkmədi ki, Həsən gəldi. Dərin düşüncələrə dalmış müəllim onun salamını eşidib başını qaldırdı, yerindən qalxıb, ona yer

göstərdi. Oturdular. Bir az sükutdan sonra müəllim on manatı çıxarıb, məsələnin nəticəsini bilmək üçün cavab gözləyən Həsənin qabağına qoydu.

Həsən heyrətindən iri-iri açılmış yuvarlaq gözlərini müəllimə dikərək:

– Siz bunu necə ala bildiniz? Necə oldu ki, pulu götürmüş olduğunu boynuna aldı?

Müəllim mənalı gülümsəyərək:

– Biz daha səmimi ata-oğuluq. Aramızda rəsmiyyətdən artıq səmimiyyət var. Səmimiyyət isə bu məsələdə mənə böyük yardım etdi – dedi və məsələni başdan-başa ona söylədi. Müəllimin sözlərini diqqətlə dinləyən Həsən son sözləri eşidərkən titrədi. Boğuq bir səslə:

– On manatla o haraya gedəcək, nə qədər yaşaya biləcəkdi, bunu ondan soruşmadınızmı?

– Hər şeyi soruşdum, hər şeyə təminedici cavab aldım.

Ağır bir sükutdan sonra müəllim özünü doğruldaraq:

– Həsən – dedi, – bu uşağın müqəddəratı sizinlə biz müəllimlərin əlindədir. Biz istəsək onu faydalı, ya da zərərli bir vətəndaş yetişdirərik. Mən bir müəllim olduğum, zəhmətlərimin gözəl məhsul verməsini görməyi arzu etdiyim üçün hər şagird haqqında mənim də söz deməyə haqqım vardır. Bir atanı oğlunun gələcəyi nə qədər məşğul edirsə, biz müəllimləri də hər şagirdin müqəddəratı bir o qədər düşündürür. Uşaqlarınıza bağlı bir ata olduğunuzu az-çox bilirəm. Onda nə üçün onların bəxtiyarlığını düşünmürsünüz?

Həsən təhqir olunmuşlara məxsus bir tövrlə:

– Bəxtiyarlığı düşünmək siz nəyə deyirsiniz? – dedi. – Kiçik bir məmur olduğum, ehtiyac içində yaşadığım halda uşaqlarımı oxudur, hər cür maddi ehtiyaclarını təmin etməyə çalışıram. Bundan artıq nə edə bilərəm?

– Məncə bu azdır, siz daha çox şeylər edə bilərsiniz...

– Məsələn?

– Məqsəd sizi öyrətmək deyil, ailə həyatında unudulmuş mühüm bir nöqsanı sizə xatırlatmaqdır. Sözlərim səmimi, dostcasına olduğundan acıqlanmayacağınıza əminəm.

– Əsla, buyurun!..

– Sizin ailə həyatınızda bir əskiklik var. O iki kiçik otaqda, o qalın divarlar arasında ürəksıxıcı bir inzibat, soyuq bir rəsmiyyət, əzici bir

istibdad vardır. Bu da, şübhəsiz, məmurluğun sizdə doğurmuş olduğu bir haldır ki, həm özünüzə, həm də ailə üzvlərinə çox zərərlidir. Bunu qəti surətdə aradan qaldırmalısınız. Xasiyyətiniz buna uyğun olmasa belə, uşaqlarınızın, ailənizin bəxtiyarlığı üçün siz bunu etməyə məcbursunuz. Bəxtiyarlığı uzaqlarda axtaranlar çox yanılırlar. Onu hər kəs özü, hər şeydən əvvəl, ailə həyatının quruluşunda axtarmalıdır. Sizin o kiçik otaqlarda boğucu zindanın cansız və həzin səsləri deyil, şən bir yuvanın şux civiltiləri, bəxtiyar bir ailənin şən qəhqəhələri eşidilməlidir; bunu edə bilsəniz Xosrov yenə də əvvəlki halına gələr, istedadı sərbəst olaraq inkişaf edə bilər. Onun üçün də bu vəziyyəti ortadan qaldırmanızı atalıq naminə sizdən xahiş edirəm.

Həsən dərin-dərin düşündü. Birdən-birə başını qaldırıb, sözlərini bitirən və ondan son söz gözləməkdə olan müəllimə baxdı, gülümsəyərək qəti səslə:

– Bu əskikliyi elə mən özüm də hiss etmişəm. Yaxşı, bunu da təcrübə edərəm – dedi. – Belə bir dəyişiklik etməyə iradəm çatacağına inanıram. Söylədiyiniz sözlərə qarşı isə təşəkkür edirəm.

Bu sözləri deyib Həsən ayağa qalxdı, müəllimin ona uzatmış olduğu əlini əlləri içində bərk-bərk sıxdıqdan sonra otaqdan çıxdı.

V

Bu əhvalatdan sonra müəllim Xosrovu nəzarət altına alaraq, onun hər bir hərəkətinə diqqət edir, gündən-günə uşaqda yaxşılığa doğru bir meyl oyandığını hiss edirdi. İndi Xosrovun da üzü gülməyə başlamışdı. O, dərslərinə çalışır, yoldaşlarla, müəllimlərlə çox səmimi görüşürdü.

Müəllim bir neçə dəfə ondan ailə həyatından razı qalıb-qalmadığını soruşmuş və hər dəfəsində: "İndi çox yaxşıdır, atam tamam dəyişibdir, hətta o qədər dəyişib ki, tanımaq da olmur" – deyə cavab almışdı. Müəllim zəhmətinin boşa çıxmadığından son dərəcə razı idi.

Bu hadisədən bir neçə ay keçmişdi. İzdihamlı bir küçədən keçirkən müəllim Məsərrət xanımla üz-üzə gəldi. Məsərrət xanım müəllimi dərhal tanıdı, ona doğru gələrək, əllərini tutdu:

– Sizi çoxdan görmək istəyirdim – dedi. – Ayağınız evimizə dəydiyi gündən ailəmizdə bir dəyişiklik yarandı. İndi çox yaxşıdır. Bilmi-

rəm nə etdiniz ki, Həsən birdən dəyişdi. Bu səadət qapısını üzümüzə siz açdınız. Siz bizim həyatımızı təmin etdiniz. Bu qədər yaxşılıqlara qarşı sizə təşəkkür etmək lazım deyilmi? Küçədə də olsa, səmimi təşəkkürlərimi qəbul etmənizi xahiş edirəm.

Müəllim Məsərrət xanımın əlini əlləri içində sıxaraq:

– Mən böyük bir şey etmədim – dedi. – Yalnız üzərimə düşən kiçik bir vəzifəni yerinə yetirdim. Həsənin atalıq, yoldaşlıq vəzifəsinə dair unutmuş olduğu mühüm bir şeyi ona xatırlatdım. O da atalıq vəzifəsində unutmuş olduğu boşluq və əskikliyi doldurdu. Demək istəyirəm ki, o bəxtiyarlığı sizə verən nə mənəm, nə də Həsəndir.

– Bəs kimdir?

– Vəzifə!

1923

ÖZÜ BİLSİN, MƏNƏ NƏ!

İlk dəfə gördüyüm zaman vücudu kimi quru və soyuq təbiətini də bəyənməmişdim. Onu mənə kənd dükançıları tanıtmışdılar:

– Yetmiş yaşı var, adı "Cırtdandır". Cırtdan deməsən tanımazlar – demişdilər.

Bağın yarıörtülü qapısından girdiyim zaman heç kimi görməyərək "Cırtdan!" – deyə bağırdım.

Uzaqdan birisi kəskin bir səslə:

– Oradan çığırma, yaxın gəl! – dedi.

Səsimə ayaqları qısa, kiçik, sarı bir köpək yerdən qopardığı tozlar içərisində yuvarlana-yuvarlana üstümə gəldi. Özümü müdafiə etməyi düşünərkən o adam: "Sarı, Sarı" – deyə köpəyi çağırdı. Köpək mırıldana-mırıldana dərhal geri döndü. Yaxınlaşdım. O, bostanda yaxası açıq bir köynəkdə çalışırdı. Orta boylu, quru, arıq, sarı qaşlarına bitişik kimi görünən qısa, sıx kirpikləri arasında gözləri atəş böcəyi kimi parıldayırdı. İki yandan batıq, qəribə uzun başı vardı. Yeni təraş edilmiş arıq, ətsiz üzünün çıxıq yanaq sümüklərini qırmızı meşin kimi qalın bir dəri örtmüşdü. İki dizi üstündə dikələrək, donuq və şübhəli baxışlarla məni süzdü. Onun siması, hərəkəti, xüsusən uzun, iri burnu altında yanları təraş edilmiş kiçik bığları məni şübhələndirdi: "Cırtdan bu olmayacaq" – dedim.

O. donuq gözlərini qırpmadan üzümə dik-dik baxaraq:

– Nə deyirsən? – dedi.

– Cırtdanı görəcəyəm – dedim.

Əlində alaq etdiyi əyri toxasını yerə qoydu. Hikkəsindən gözləri böyüyəcək bir vəziyyət aldı, amma böyümədi. Yalnız onu dörd yandan sıxan qalın qapaqları arasında hiddət qığılcımları dalğalandı. sərt-sərt üzümə baxaraq:

– Cırtdan nədir? Mənim adım var – dedi.

– Bağışlayın – dedim – dükançılar mənə belə dedilər.

O, əlindəki toxası ilə çalışmaqda davam edirdi. Başını qaldırmadan acıqlı bir səslə:

– Onlar elədir, sən bilmirsən ki, cırtdan ad olmaz? Mənim adım Əzimdir. Nə istəyirsən? – deyə soruşdu.

– Bağa, otaqlara baxmaq istəyirəm.

– Özün bilərsən, o bağ, o otaqlar, bu da sən.

O yenə işinə davam etdi. Otaqlara baxdım, bağı gəzdim, qapıdan çıxıb gedərkən:

– Əzim dayı. sağ ol! – dedim.

Bağa köçdüyümüz gün o yenə haman donuq baxışları, quru təbiəti ilə bizi qarşılayaraq:

– Xoş gəldiniz! – dedi və ağır şeyləri götürüb otağa daşıdı.

Bu adamın zahiri kimi batini həyatının da çox maraqlı olduğunu onun hər sözündən, hər hərəkətindən anlamaq olurdu. Keçmişlərini qurdalamaq, onu yaxından tanımaq arzusu məndə gündən-günə artırdı. Lakin məqsədimə heç cür müvəffəq ola bilmirdim. Çünki hamıdan qaçır, heç kimə isnişmək istəmirdi. Onun daima qapalı dodaqları ancaq ən mühüm fikirlərini söyləmək üçün açılmağa alışmışdı. Cümlələri belə qısa və yarımçıq olurdu. Kəlmələrin quyruğunu yemək, mırıldanaraq söyləmək adəti idi.

Bir gün kələmlikdə çalışırdı. Yaxınlaşdım. Kölgəlikdə uzanmış olan sarı köpəyin yanında oturdum. Əlimlə başını bir-iki dəfə oxşadım. O da əlimi yalamağa başladı. Əzim dayı bizi gözucu süzərək, yenə işinə davam etdi. İtə göstərdiyim qayğıdan razı qaldığını baxışlarındakı işıqdan duydum. Fürsəti qaçırmayaraq:

– Əzim dayı, bu kələmlər sizindir? – deyə soruşdum.

Başını qaldırmadan cavab verdi:

– Yox, şəriklidir.

– Şərikiniz kimdir?

– Bağ sahibi.

Sonra başını qaldırdı:

– Bunun şitillərini qışda bir-bir əlimlə əkmişəm – dedi. – Soyuqdan donmuşdum, bir həftə tərpənmədim.

– Qışda bağdamı qalırsınız?

– Bəs harda qalıram? Ayrı yerim yoxdur.

Bir anlıq sükutdan sonra sıra-sıra düzülmüş ağacları göstərərək:

– Bunları qışda görəsən, – dedi, – qupquru, qapqara, çırçılpaq. Baxırsan yazığın gəlir. Elə bil səssizlikdən ağaclar mələyir. İns yox, cins yox.

– Qonşu bağlarda adam olmurmu?

– Olur, çox az. Kim kimədir... bu ağaclara baxıram, baxıram, ürəyim yanır. Bax, indi necə gözəldir. Qışda da belə olsaydı!..

– Qışda da belə olsaydı bu gün ondakı gözəlliyi duymaz, ona qiymət verməzdik.

– Doğrudur!.. – deyə o, sözümü həm dili, həm də başı ilə təsdiq etdi. Əzim dayı yenə uzun müddət dinmədi. Elə bil danışmağa həvəsi yox idi. Ancaq mən nədənsə onu qurdalamaq, daxilini, həyatını daha yaxşı bilmək, öyrənmək istəyirdim. Odur ki, söhbətə səbəb ola biləcək hər vasitəyə əl atırdım. Bu aralıq gözlərim yanımdakı köpəyə sataşdı. Əlimlə onu göstərərək:

– Əzim dayı, qışda bu sənə yoldaşdır – dedim.

Əzim dayı dikəldi. Əlindəki toxanı torpağa sancdı. Köpəyi süzərək dedi:

– Yoldaş nədir, bu mənə qardaşdan artıqdır. O olmasa mən dəli olaram. O hürdükcə ürəyimə qüvvət gəlir.

Əzim dayı "Sarı, Sarı!" deyə köpəyi səslədi. Köpək qulaqlarını sallayaraq, ona doğru qaçmağa başladı.

Bu dilsiz adamı söylədə bilməyimə çox sevindim. Fürsətdən istifadə edərək:

– Əzim dayı, ayda nə alırsan? – deyə soruşdum.

– Heç bir şey!..

– Pulsuzmu qulluq edirsən?

O, əlindəki toxanı yenə yerə qoydu. Sağ əlinin dörd barmağını açaraq:

– Qırx manat! – dedi.

– Aydamı?

Acıqlı, kiçik gözlərini üzümə dikərək:

– Hə, ayda; ayda nədir, ildə...

– İldə qırx manat?! Bu çox azdır.

O yenə susdu, cavab vermədi və əsəbi bir fəaliyyətlə işinə davam etdi. Aramızda uzanan əzici və ağır sükutu qısaltmaq fikri ilə:

– Əzim dayı, izin ver sənə bir az kömək edim – dedim.

Dalğın və küskün bir halda:

– Özün bilərsən, mənə nə – deyə cavab verdi.

Hər ikimiz yan-yana işləyirdik. Üzünü mənə göstərməmək üçün o daima arxası mənə olaraq işləyirdi. Tam bir saat bərabər çalışdıq. Uzun zaman içərisində nə bir dəfə üzümə baxdı, nə də bir kəlmə söz

dedi. İşləməyə eşqim vardı; ona ruhi bir ehtiyac hiss edirdim. Ancaq bu quru, qılıqsız adamla yan-yana çalışmaq məni sıxırdı. Çoxdan qalxıb getmək istəyirdim. Ancaq anlaşılmaz bir qüvvət ayaqlarımı yerə mıxlamış, onunla bərabər işləməyə məni məcbur etmişdi. başımız üzərində bütün qüvvəti ilə hərarət saçmaqda olan günəş qumsallığı qor halına gətirmişdi. Yerdən şölə kimi qalxan buxarın içində qum dənələri par-par parıldayırdı. Nəhayət, Əzim dayının dili açıldı. Arxası mənə tərəf olduğu halda:

– Sən harda qulluq edirsən? – deyə soruşdu.

– Mən müəlliməm.

– İldə nə alırsan?

Bu sual məni çox düşündürdü. Nəhayət, yalan söyləməyə məcbur oldum:

– İldə altı yüz manat – dedim.

Əzim dayı acı-acı gülümsədi:

– Altı yüz manat!.. Nə az... mədənlərdə işləyən bizim kəndlilərin içində səndən çox alanlar var.

– Bəs sən nə üçün mədənlərdə işləmirsən?

– Keçmişdə fabrikdə işləmişəm, orda xəstələndim, sonra getdim, götürmədilər.

– Mədənlərdə çalışsan çox alarsan!..

– Orda çalışmağa adam çoxdur.

– Başqa bir iş tap!

Əzim dayının ağzı yenə kilidləndi. O yenə əsəbi bir fəaliyyətlə çalışmağa başladı. Üzündə, gözündə iztirab və kədər dalğacıqları oynaşırdı. O yenə mühüm bir şey düşünürdü. Yəqin öz qaranlıq həyatını gözdən keçirirdi.

Kim bilir, o anda iztirab və kədər heykəli kəsilmiş olan bu adamın gözləri qarşısında kino lenti kimi bir-birini qovlayaraq, sürətlə keçməkdə olan nə qədər qorxunc hadisələr, köhnəlmiş. solğun lövhələr bir-bir ötürdü. O çox dalğın idi. Söz söyləyəcək halı qalmamışdı. qalxdım. Gedərkən:

– Əzim dayı. sağ ol! – dedim.

Arxamdan istehzalı bir səslə:

– Hə, yoruldun? Sizlər işləyə bilməzsiniz – dedi.

Əzim dayı get-gedə bizə isnişirdi. Eyvanda oturub nərd oynarkən, ya dostlarla gülüb-danışarkən Əzim dayı da gəlişi ilə məclisimizi bir

az şənləndirirdi. Bir guşədə oturub, diqqətli gözləri ilə ya oyunun gedişini izlər, ya gözlərini uzaqlara, ənginlərə dikərək, bir şey düşünərdi. Kim bilir, zehnində nə zamandan bəri həll edə bilmədiyi bir çox mühüm məsələlərlə məşğul olurdu. O, saatlarla fikrə gedər, gözlərini dumanlı üfüqlərdən ayırmazdı. Artıq bu zaman nə oyunun gedişi, nə danışılan sözlər, nə də başqa heç bir şey onu maraqlandırmazdı. Həll etməkdə aciz qaldığı çətin məsələlərin ağırlığı altında əzilmiş olduğu yorğun baxışlarından sezilirdi. Birdən-birə yerindən qalxaraq:

– İstidən boğuldum, bunun dərmanı dənizdir – deyə qalxıb gedərdi. Martı quşu kimi səhər, axşam dənizə baş vurmaq adəti idi.

Nə deyirsiniz!.. Bu dilsiz adamı get-gedə sevməyə, ona qarşı qəlbimdə dərin bir hörmət bəsləməyə başladım. Yalnız mənmi? Bağda olan üç-dörd ailə ona səmimi olaraq bağlanmışdı. O olduqca sadə, səmimi, saf və çalışqan bir adamdı. Yalan, riyakarlıq nə olduğunu bilməz və belə adamlarla heç arası olmazdı. Evinə ayaq basdığı, çörəyini yediyi adama sadiq bir dost kimi yanaşar, hörmət və məhəbbətini dillə deyil, hərəkətləri ilə göstərərdi. İşdən qorxmaz, çalışmaqdan yorulmazdı.

Hələ hər səhər tut çırparkən üç-dörd ağacı quş kimi budaqdan-budağa dolaşması, uca bir budaqdan digər bir budağa sürətlə elə atılması var idi ki. bu cürət və çevikliyi ancaq ta kiçiklikdən idman görmüş on dörd-on beş yaşlarında olan cəld uşaqlarda görmək olur. Bağda təkbaşına əlləşir, ara-sıra başqalarının bağ, bostanlarında çalışır, onun üçün altı-yeddi ay sürən uzun ömürlü qışa hazırlıq görürdü.

Zahirdə aciz və bacarıqsız görünən bu adamın əlindən heç bir şey qurtara bilməzdi. Dükançıların dediklərinə görə, onu "Cırtdan" adlandırmalarının səbəbi hər işə burun soxması və heç bir işin onun əlindən qaça bilməməsi idi.

Bu yaşlı adamdakı yorulmaz çalışqanlıq və qüvvət hər şeydən artıq mexaniki bir hala çevrilmişdi. Həyatda o heç bir zaman fəal olmamışdı. O daima başqalarının əmr və arzusunu icra etməyi bacarırdı. Bir iş haqqında ondan fikir soruşacaq olsanız yalnız bir cavab ala bilərdiniz:

– Özün bilərsən, mənə nə!

Otağımda kitab mütaliəsi ilə məşğul idim. Qadınlar da böyük artırmada fərş üstündə toplaşıb, söhbət edirdilər. Onlardan biri: "Anamla həsbihal" sərlövhəli bir mənzuməni pəsdən həzin səslə oxuyurdu. Hələ bitirməmişdi ki, bir qəhqəhə qopdu. Bu qəhqəhənin nədən doğ-

duğunu bilmək üçün pəncərədən baxarkən, qarşımda maraqlı bir lövhə açıldı: Əzim dayı aşağıda durub özünə məxsus bir səslə:

– O xımır-xımır pəsdən oxuyan kim idi? – deyə soruşurdu.

Qadınlar gülə-gülə bir-birini göstərirdilər:

– Əzim dayı, bax, bu idi!

– Yalan deyir, bu idi!

– Yox, yox, bu idi!

Əzim dayı barmağı ilə birisini göstərərək:

– Bilirəm, bilirəm, sən idin – deyirdi.

Qadınlar gülməkdə davam edirdilər. Bu aralıq onun ən səmimi dostu olan yenicə gəzməyə başlayan qızım Gülbəniz söhbətin mövzusunu dəyişdirdi. Ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa gəlib, Əzim dayıya sarıldı. Əzim dayı onu qucağına aldı. Uşağı danışdırmaq məqsədi ilə:

– Sənə bostandan kiçik qarpız gətirəcəyəm – dedi.

Uşaq gülümsəyərək. əli ilə Əzim dayının üzünü, gözünü oxşaya-oxşaya:

– Bə...s, bə...s balaca kukla almayacaqsan?

– Alacam, bəs, alacam.

Qadınlardan birisi:

– Əzim dayı, bu vaxta qədər nə üçün evlənməmisən? Bax, indi sənin də belə uşaqların olardı. Onlarla oynar, qışda burada tək qalmazdın – dedi.

O büsbütün dəyişdi, üz-gözü dumanlandı. Mənalı baxışlarla qadınları süzdükdən sonra iki barmağını bir-birinə sürtərək:

– Bu zəhrimar yox idi – dedi.

Sonra gözlərini qalın və kiçik göz qapaqları içində gizlədərək:

– Qorxdum – dedi, – qorxdum ki, acından ölək!

– Sənə atandan bağ, torpaq qalmayıb?

– Kiçik bir bağ qalmışdı.

– Nə oldu?

– Satdım...

– Nə üçün satdın?

Əzim dayı susdu, bir az sonra sözünə davam etdi:

– Siz bizim bağları bilirsiniz – dedi. – Bağ becərmək üçün su, quyu, at, araba lazımdır. Bu acgöz qumu hər gün suvarırsan, yenə doymaq bilmir. O birisi gün qupqurudur. Səhərdən axşama qədər atınla bərabər çalışıb-çapalayırsan, yenə acsan, ac: Ancaq başqa yerin kəndliləri

bizim kimi deyil. Su var, torpaq var. İstədiyin qədər ək. Biz işləməkdən ilan kimi qabıq qoyuruq. Bu torpaqdan məhsul almaq çox çətindir.

– Başqa kəndlilər necə keçinir?

– Bağ onlara da bir şey vermir. Torpaq xəsisdir, xəsis!..

Əzim dayının heç bir zaman işlətmədiyi bu uzun cümlələr, məntiqli mühakimələr hamını heyran etdi. O yenə başını qəribə bir halda köksünə dikərək, sükut edir, mən də bu səssiz, bu dilsiz adamdakı əhvalı heyrətlə düşünürdüm. Bu aralıq sükutu parçalayan bir səs:

– Əzim dayı, bağı satdıqdan sonra nə iş gördün? – deyə soruşdu.

Əzim dayı başını ağır-ağır qaldıraraq cavab verdi:

– Bağı iki yüzə satdım. Buradan meyvə alıb Rusiyaya apardım. Çoxu çürüdü. Zərər elədim. Üç-dörd ay alış-veriş elədim. Pullarım batdı. Bakıya özümü gücnən çatdırdım.

Əzim dayı sözünü bitirmişdi. Onun keçmişi ilə maraqlanan qadınlardan birisi:

– Bəs sonra nə oldu? – deyə sual verdi.

Əzim dayı onu şübhəli nəzərlə süzdü:

– Siz bunları nə üçün soruşursunuz?

– Sən bizim bir dənə Əzim dayımızsan, sənin keçmişini bilməmək olarmı?

Bu sözləri qadın o qədər canlı və mənalı söylədi ki, Əzim dayı biixtiyar gülümsədi. Əli ilə yanlarının iplikləri çıxmış təsəyini başında bir-iki dəfə çevirdikdən sonra:

– Ey... mənim qəzavü-qədərim çoxdur – dedi, – çox işdə olmuşam. Nəyə əl atdımsa, boşa çıxdı. Axırda bir varlıya bağban oldum. Yola getmədik. Oradan çıxıb Tağıyevin bez fabrikinə girdim. İki il işlədim. Sonra xəstələndim, on gün yatdım. Yaxşı oldum, yenə fabrikə getdim, "səni çıxarmışıq, bir həftə sonra gəl, indi yer yoxdur" dedilər.

– Sonra, sonra, Əzim dayı?

Əzim dayı düşüncəli və bulaşıq gözlərini qaldırdı, birdən-birə yerindən sıçrayaraq:

– Dalımca gəlin! – dedi.

İrəlidə Əzim dayı, arxasınca qadınlar bir-birinə sıxılaraq, gülüşə-gülüşə otağa girdilər. Məni də işə qarışdırdılar. Eyvana çıxdıq. Qonşu bağın bir guşəsində iri daşlarla örtülmüş böyük bir məzarı göstərərək dedi:

– Bax, sonra bu daşların altında yatan adamın bağında işlədim. Gördüyünüz yerlərin hamısı burada yatan adamındır, kasıb bir kəndli idi. Bunların hamısını faytonçuluqla qazanmışdı.

O, gözlərini bir müddət məzara dikib qaldı.

– Əzim dayı, bu adamı nə üçün bağda basdırmışlar? – deyə soruşdum.

Əzim dayının gözləri böyüdü, heyrətli bir səslə:

– Qorxudan – dedi, – bilirsən bu necə adam idi? Başının tükü qədər düşməni vardı, onun ucundan. Amma nə apardı? Heç bir şey... İşçilərinə göz verər, işıq verməzdi. Əlində iri bir qırmancı vardı. İşləyəndə yorulub bir az duran kimi ölüncəyə qədər vuracaqdı, hünərin var ona bir kəlmə cavab qaytar.

Sonra başını oynadaraq:

– Özünün də bir günü yox idi. Bağın içində tapança əlindən düşməzdi. Gecələr evində işıq yanmazdı. Hər gecə yatarkən qorxusundan yerini dəyişdirərdi.

– Sən onun bağında nə qədər qaldın?

– Çox!.. Heç bilirəm ki... Ömrümü onun bağında çürütdüm.

– Elə adamla işləmək çətindir.

– Çarəm nə idi? Çıxsam, öldürəcəkdi, zalım oğlu qan çanağı idi, qan... mən ölmüşdüm, o öləndən sonra dirildim.

– Onu öldürdülərmi?

– Kim bilir, bəlkə də öldürmüşdülər. O gün kənddə toy-bayram idi.

O yenə gözlərini bir müddət bağlara dikib qaldı. Birdən-birə başını qaldıraraq:

– O zaman belə bağım olsaydı, indi sən boyda oğlum var idi – dedi.

Dükançıların onun haqqında söylədikləri sözləri xatırlayaraq:

– Əzim dayı, neçə yaşın var? – deyə soruşdum.

– Çox... Mən nə bilim, saymamışam ki, ildir gəlir, keçir.

– Bu yaşda cavan qalmısan.

Əli ilə o məzarı göstərərək:

– Buna rast gəlməsəydim, heç qocalmazdım – dedi.

Əzim dayı yenə fikirdə idi. Gözlərini gah böyük məzara, gah bir az uzaqda ağacların başını daima ruzgar oxşayan bağa dikərək baxır, baxır və bu baxışla bir çox şeylər düşündüyünü bildirirdi. Bu zamanlarda artıq ona yanaşmaq, onunla söhbət etmək mümkün deyildi. Onsuz da bu gün adəti xilafına olaraq çox söyləmiş, bütün tərcümeyi-halını, bəl-

kə də bu vaxta qədər kimsəyə açıb söyləmədiyi dəhşətli sirlə dolu olan müqəddəratını danışmışdı. O artıq susmuş, ağzı kilidlənmişdi.

Bir gün bütün bağ camaatını məşğul edən mühüm bir hadisə oldu. Əzim dayının Sarısı xəstələnmişdi. Daima kölgə kimi onun arxasından ayrılmayan Sarının qımıldanmağa belə taqəti qalmamışdı. Kölgəli bir ağac altında Əzim dayının hazırlamış olduğu yataqda əllərini, ayaqlarını uzadaraq, xəstəliyinin şiddətindən insan kimi inləyirdi. Əzim dayı özünü itirmiş halda onun ətrafında dolaşır, bir an ondan ayrılmırdı. Əli ilə onu oxşayır, ağzına süd tökür, başını, əllərini, ayaqlarını ovuşdururdu.

Görüşünə gələnlər: – Əzim dayı, Sarıya nə olub? – deyə soruşarkən, o, yaşlı bir adam qüruru ilə əllərini bir-birinə çırparaq, heyrətli və titrək səslə:

– Dünən axşam sapsağlam idi. Bilmirəm buna nə oldu? Bədbəxtlikdir, bədbəxtlik, böyük bədbəxtlik – deyə əllərini köksü üzərində çarpazlayaraq, gözlərini ona dikib dururdu. Sarı inlədikcə əlləri ilə onu oxşayaraq: "Can! Qorxma, sən sağalacaqsan, sən yaşayacaqsan!" deyirdi.

Köpəyin halı gündən-günə pisləşirdi. O artıq nə yeyir, nə içir, bulaşıq gözlərini Əzim dayının üzünə dikib, səssiz dururdu. Bütün bağ əzici bir sıxıntı içində idi. Bağda uşaqlar bir az gurultu qoparanda Əzim dayı dərhal qaşlarını çataraq:

– Ey, səs salmayın, görürsünüz ki, azarlı var! – deyə bağırırdı. Sarını hamı, hər gün beş-on dəfə yoluxurdu. "Başın sağ olsun" demək lazım olduğu halda "Əzim dayı, qorxma, sağalar, köpək hər xəstəlikdən ölməz!" – deyə ona təsəlli verirdilər. O isə dinməzcə düşünürdü.

Sarının ən çox yanına gələn uşaqlarla qadınlar idilər. Hər dəfə geri qayıdanda gizli-gizli gülüşərək: "Bəxtəvər Sarı, başının altında yastıq, altında döşək, başı üstündə Əzim dayı, qayğısız insan kimi can verir. Hələ qiyamət Sarı öləndədir, kişi özünü öldürməsə, yaxşıdır" deyirdilər.

Əzim dayı köpəyi balış üstündə həkimə apardı. Baytar köpəyə baxdıqdan sonra:

– Buna yumurta ağı ver! – dedi.

Sarı yumurta ağını içmir, Əzim dayı əlləri ilə onun ağzını ayırıb tökür, köpək inildəyə-inildəyə başını havada oynadaraq, hamısını geri qaytarırdı. Sarı gündən-günə zəifləyir, gücdən, taqətdən düşürdü.

Qum soyumuş, axşam düşmüşdü. Uşaqlar böyük bir tələş içində yüyürüb:

– Əzim dayı ağlayır, Sarı ölübdür – deyə xəbər gətirdilər.

Qadınlar arasında bir vəlvələ qopdu. Bunun Əzim dayı üçün ağır bir faciə olduğunu hamı duyurdu. Bir dost kimi onun dərdinə şərik olmaq lazım idi. Qalxıb getdim. Sarı başı yastıqda, üzü qibləyə uzanmış, gözlərini örtmüşdü.

– Əzim dayı, başın sağ olsun – dedim.

O, cavab vermədi.

Ertəsi gün bağın səssiz bir guşəsində Sarının qəbrini ziyarətə getdim. Əzim dayı qəbrin baş tərəfinə böyük bir yasəmən ağacı əkirdi. Diqqətlə üzünə baxdım. Bu az müddətdə o nə qədər dəyişmişdi! Bənizi saralmış, gözlərinin nuru azalmış, üzünə yetimlik tozu çökmüşdü. O gün axşama qədər yatdı. Axşam qalxıb haraya isə getdi. İki gün qayıtmadı. Bağ camaatı böyük həyəcan içində idi.

Üçüncü gün saat on idi. Hamı dincəlməyə çəkilmişdi. Sükutu arasıra yalnız cırcıramaların ahəngsiz cırıltısı, kölgəliklərə çəkilmiş uşaqların qarışıq səsləri pozurdu. Birdən-birə bağ içində bir vəlvələ qopdu. Uşaqlar: "Əzim dayı gəldi! Əzim dayı gəldi! – deyə bağıraraq, sevinclərindən atılıb-düşməyə başladılar. Hamı tamaşaya çıxdı. Əzim dayı tək gəlməmişdi. Özü ilə kiçik sarı bir küçük də gətirmişdi. Uşaqların sevincinin həddi yox idi. Biri küçüyün başını, biri boynunu, biri quyruğunu oxşayırdı. O da bunları çoxdan tanıyırmış kimi qara ağzını açaraq, quyruğunu oynada-oynada uşaqların üzərinə atılırdı.

Qadınlar Əzim dayının ətrafını bürüyərək, şən bir səslə:

– Xoş gəldin, Əzim dayı! Hara getmişdin? – deyə soruşarkən, Əzim dayı ayaqlarına dırmanmaqda olan küçüyün başını əlləri ilə oxşayaraq, başı ilə uzaqları göstərdi:

– Heç, o yana getmişdim – dedi.

Onun qabaqlar tez-tez təraş etdiyi üzünün tükləri uzanmış, cizgiləri dərinləşmişdi. Matəmli gözlərində ümid müjdəsi verən bir işıq parıldayırdı.

Əlimlə küçüyün başını oxşayaraq:

– Əzim dayı, bu Sarıdan da mehribandır – dedim.

– Hə, bu da ona oxşayır, onu gətirəndə bu boyda idi – dedi. Sonra onu başdan-ayağa süzərək:

– Sarı, Sarı! – deyə səslədi və hürə-hürə ayaqlarına dırmanmaqda olan küçüyün başını qucaqladı.

Əzim dayı yenə sakit bir həyat keçirirdi. Gündüzləri bağda, bostanda işləyir, boş vaxtlarında kiçik Sarısı ilə məşğul olurdu.

Son zamanlar o tez-tez eyvana çıxır, saatlarla gözlərini iri məzara və bağlara dikib dururdu.

Adəti üzrə, bir gün yenə eyvanda iri məzarın və bağların seyrinə dalmışdı. Otaqda yalqız idim. Qapı ağzından mənə:

– Bura gəl! – dedi.

Getdim. Əli ilə bağları göstərərək:

– Ora bax. Elə bil meşədir, gömgöy... Bu arada bundan yaxşı bağ yoxdur. Onu dişimlə, dırnağımla becərmişəm – dedi.

Sonra iri məzarı acı-acı süzərək:

– Bu adam sağ olsaydı, mənim axırımı bir yana çıxarardı. Adam deyil, cəllad idi, cəllad!

– Əzim dayı, bu kişinin adı nə idi?

– Adı, Canavar. Canavar ondan yaxşı idi.

O danışarkən qarşısındakının üzünə baxmaq adəti deyil idi. O birdən-birə mənə tərəf çevrilib dedi:

– Bunun etdiklərini deməklə qurtarmaq olmaz.

Sonra mühüm bir hadisəni söyləmək istəyənlərə məxsus bir vəziyyət alaraq sözə başladı:

– Bir gecə çox yorğun idim, ağac altında yatmışdım. Bir adam məni ağacla oyadırdı. Qaranlıq idi... Səsindən bildim ki, odur. Gecə vaxtı nə üçün oyadırdı? Acıqlı səslə: "Qalx, dalımca gəl" – dedi. Qalxdım, dalına düşüb getdim. Ürəyimdən qara qanlar axırdı. Bu məni hara aparır? Nə üçün aparır? Bağla ev arasındakı qapıdan içəri girdik.

– Tez arabanı qoş, gəl! – dedi.

Getdim, arabanı qoşub qayıtdım. O, həyətdə məni gözləyirdi. Ağzı bağlı bir çuvalı göstərib dedi:

– Al, bunu apar dənizə at!

Əyilərək çuvalı qaldırıb, dalıma qoydu, gedərkən daldan çığırdı: "Yolla sür, araba izlərindən çıxma".

Ayaqlarım əsə-əsə çuvalı götürüb arabaya atdım. Qaranlıq bir gecə idi. Ömrümdə elə qorxulu gecə görməmişdim. Arabanı bağların arası ilə dar bir küçə ilə sürdüm. Xəzri qumları göyə sovurur, qaranlıq üz-gözümü dişləyir, divardan sallanmış ağacların budaqları məni qamçılayırdı. Arabanı dəniz qırağına sürdüm. Dəniz də qorxulu idi. Bir-birini qova-qova sahilə doğru gəlməkdə olan dalğalar ağzını iri-iri açaraq, qurban istəyirdi. Arabanı birbaş dənizin içərisinə sürmək is-

tədim. Bacarmadım. Mən heç söyüş bilmərəm, yox, heç bilmərəm. Bu kişini ancaq orda söydüm. Söydüm, çünki bu zalım oğlunun mənim canımı aldığını bilirdim.

Əzim dayı sözünü bitirib susdu və eyvana dirsəklənərək, acı-acı düşünməyə başladı. Halbuki mən hadisənin sonunu gözləyirdim. Ondan soruşdum:

– Əzim dayı, çuvalı neylədin?

– Atdım bir çuxura.

– Öldürülən kim idi, məlum olmadımı?

– Oldu. Sonradan bildim ki, bu yazıq xırdavat mal satan bir adam imiş. Malına sahib olmaq üçün onu öldürmüşdü.

Bu sözləri o qədər əzgin şəkildə dedi ki, artıq onun izahat verməyə iqtidarı qalmadığını anladım. O yenə acıqlı idi. Qaranlıq keçmiş onun bütün varlığın çeynəyib əzməkdə idi. Kədər və iztirab dalğaları üz-gözünü bulud kimi almışdı. O, gözlərini iri məzara dikib qalmışdı. Onu başdan-ayağa heyrətlə süzdüm. O, köhnə bir məzara bənzəyirdi. Artıq mən də xəyala dalmış, bu adamdakı əhval-ruhiyyədən təsirlənmişdim. Bu vaxt Sarının hürə-hürə Əzim dayının üstünə atılması hər ikimizi düşüncədən ayırdı. Bir az əvvəl onun ayaqları altında uzanıb, böyük bir maraqla Əzim dayını dinləyən Sarı iki ayağı üstünə qalxaraq, Əzim dayını qucaqlamış və qara ağzını açaraq ona hürür, sanki onu etməkdə olduğu bir işdən çəkindirmək istəyirdi. Əzim dayı ona acıqlandı, Sarı daha hiddətlə hürməyə başladı. Əzim dayı acı-acı gülümsəyərək, əlini onun başına qoydu. Hər ikisi susdu və mənalı bir sükut içində gözlərini bir-birinə dikib qaldılar...

Üç-dörd ailə içərisində onun dilini açan, qəlbinə bir az sevinc, ruhuna bir az şüa səpən iki adam idi. Biri xidmətçi Polya, ikincisi, yenicə dil açmış olan qızım Gülbəniz idi. Əzim dayı hər gün onu oynadır, söylədir, qolları arasında atıb-tutarkən büsbütün dəyişirdi. Üzünə, gözünə xoşbəxt adamlara məxsus bir rəng, gülümsəmələrinə bir səmimiyyət qonurdu.

Polya isə onun səmimi bir dostu idi. Hər gün quyu başında paltar yuyub su çəkərkən, Əzim dayı ona yardım edir, yalan-yanlış rusca bir çox şeylər danışmağa çalışırdı. Yəqin o, Polyaya Rusiyada olduğu zaman gəzdiyi şəhərlərdən, tanıdığı adamlardan danışırdı. Polya anlamadığı bu sözlərə sürəkli qəhqəhələrlə gülür, gülürdü. Sonra:

– Əzim dayı, mənə sizin dili öyrət – deyirdi.

Əzim dayı daha səmimi yaxınlaşaraq, ona ən lazım olan kəlmələri öyrədər, Polya tutuquşu kimi öyrəndiyi kəlmələri özünə məxsus bir səs və şivə ilə təkrar edərdi. Əzim dayı gülümsəyər, Polya isə ardıarası kəsilməz qəhqəhələrlə uğunub gedərdi. Arabir ona:

– Əzim dayı, mən səni sevirəm – deyərkən onun üzü gülür, gözü gülür, dodaqları gülürdü.

O, Polyaya gündən-günə daha səmimi bağlanırdı. Bu bağlanışın pis bir niyyətlə olmadığı onun hər bir hərəkət və rəftarından sezilirdi. Polyanı o, şən və oynaq bir uşaq kimi sevirdi.

Qadınlar ona: "Əzim dayı, Polya səni yaman sevirmiş..." deyərkən o, laqeyd gülümsəyərək:

– Özü bilsin, mənə nə! – başını yerə dikərdi.

– Amma ölməmiş, yaxşı qızdır.

– Hə, güləşdir, yaxşıdır...

– Ancaq bazar günləri çox gəzir.

– Özü bilsin, mənə nə!

– Sən rusca bilsə idin, başqaları ilə gəzməzdi.

– Rusca bilirəm.

– Nə bilirsən?

– Çto, xaraşo, neto. Çox söz bilirəm.

Qadınlar birdən-birə gülüşdülər. Əzim dayı pozularaq:

– Hə, hə, niyə gülürsünüz? – deyə qalxıb getdi.

İki gün əvvəl aldığı məktub Polyanı şəhərə çağırırdı. O, sevincindən hoppanır, əl-ayağı yerə dəymirdi. O gün Əzim dayı yenə çox kədərli idi. Üstünə aramsız atılmaqda olan Sarının başını oxşayırdı. Bu aralıq Gülbəniz yüyürə-yüyürə gəlib, Əzim dayıya sarıldı. Əzim dayı onu qucağına aldı. Sarı bundan hiddətlənərək hürür və bütün qüvvəti ilə qızın üstünə atılırdı. Əzim dayı dumanlı gözlərini üzünə dikərək:

– Gülbəniz, sən gedəndən sonra mən uşaq kimi ağlayacağam, gecə-gündüz ağlayacağam! – dedi.

– Əzim dayı, köç başlanıbdır. Polya bu gün gedir – dedim.

Yazıq qoca ilan kimi qıvrıldı, iztirablarını nə qədər çalışdısa gizlədə bilmədi. Saraldı, bozardı, əzici bir sükut içində düşündü, düşündü. Sonra ayaqlarına dırmanmaqda olan Sarının başını əli ilə oxşayaraq, həzin bir səslə:

– Özü bilsin, mənə nə! – dedi.

1928

SOLMAZ VƏ SÖNMƏZ

Cəfər Cabbarlıya

Fəza kimi sonsuz, quru və susuz çöllərdə yetişmiş cansız bir fidan idin, nə günəşin hərarətindən qoruyan sərin bir kölgəliyin, nə də soyuq ruzgar və acı qasırğalardan sığınacaq bir koman vardı. Başın üzərində çaxan alovlu şimşəklərin, ayaqların altında sönən fırtınaların ağır qırmancları altında əzilə-əzilə, çarpışa-çarpışa arxasız və köməksiz böyüdün. Həyatın ağır zərbələri o arıq və zəif vücudunu gəmirdikcə, sən öz sarsılmaz iradənə sarılaraq, dimağındakı atəş, ruhundakı qüvvət, qəlbindəki hərarətlə durmadan məqsədə doğru irəlilədin. Lakin mənzil uzaqda idi... Ey günəşli yolun gənc yolçusu, səfərin haraya?

Sən bunu o zaman bilmədən, düşünmədən yoluna davam edirdin. Gözlərindəki duman, addımlarındakı tərəddüd varlığına hakim kəsilərək, səni yüksəlməyə qoymurdu. O şair qəlbinin yaradıcı istedadı sənə ilk dəfə, "yüksəl" deyə bağırdığı zaman sən özünü yenə də doğma çöllərdə deyil, yad ellərdəki kimi hiss edərək, şimşəkli fəzaların buludları arxasında kiçik bir ulduz kimi parladın. Parlamaq, – o sənə təbiətin bəxş etmiş olduğu bir haqq idi. Lakin hər tərəfdən səni əhatə edən o məhdud və qaba mühit, o sönük, süni həyat ildırımlı gözlərindəki dumanları, qəlbini gəmirən tərəddüd və şübhəni, ruhunu əzən kədər və sıxıntını kökündən qazaraq, həyat və mühitin dərinliklərinə dalmaq üçün sənə imkan vermirdi. Sənin gənc, fəqət geniş qəlbindən qopan səslər, nəğmələr uzaqlara qədər əks etmirdi. Bunu özün də duymuş olduğundan, durğun bir dənizin sahilində qayalıqlara dirsəklənərək, sahilə doğru gəlməkdə olan kiçik dalğacıqları seyr edərək:

– Mən də bu dənizdən bir dalğa deyiləmmi? – deyə düşünürdün.

Bu zaman qüvvətlə qopan uğurlu bir fırtınadan yer, göy sarsıldı, dörd yanında şimşəklər gurladı, dəniz çalxalandı. Dərinliklərdə qopan dağ gövdəli dalğalar iri, nəhəng ağzını açaraq, qayalara doğru coşmağa və sahilləri çeynəməyə başladı. Sən hələ fikrə dalmış, düşünürdün. Oturduğun qayalıqlara şiddətlə çarpan ilk dalğa səni ağ, almaz dişləri

arasına götürmüş, dənizin qızğın və coşqun axıntısına atmışdı. Sən dənizin dərinliklərindən üzə çıxdığın zaman, ağ nəhənglər səni köpüklü qolları üzərində oynadarkən sahildən-sahilə, qütbdən-qütbə şığıyaraq bağırırdın: "Mən də qovuşduğum dənizdən bir dalğa, mən də sellər köpürən bir qasırğayam".

Səhər günəşlə əl-ələ, dalğalar üzərində sahillərə çıxdığım zaman nə qədər dəyişmişdin, səni heç tanımadım. Şimşəklərlə, çələnglərlə örtülmüş alnının şəfəqlərini heç bir fırtına bu qədər partlatmamışdı. Heç bir günəş gözlərindəki şübhə və tərəddüd dumanlarını bu qədər aydınlatmamışdı; heç bir qüvvət qırıq və zərif səsindəki iniltini kökündən qazaraq, onu bu qədər şən gurlatmamışdı. Bu dəfə dəniz qəlbin: "yüksəl!" – deyə əmr etdiyi zaman, mən səni gənc sosialist vətənimin bütün dünyaya işıq saçan qızıl buruqlarının, ucsuz-bucaqsız tarlalarının arasında gördüm. Yeni qurulmuş qızıl bir səltənətin canlı çələnglərdən yapılmış sənət taxtı üzərində oturmuşdun. Alnını oxşayan doğma yurdumun təbii və canlı çiçəklərindən hörülmüş sənət çələngi şair başına o qədər yaraşırdı ki, yeni qurduğun həqiqi sənət səltənətində üfüqləri işıqlandıran bir günəş kimi parlayırdın. O sənət abidəsi olan çələng üzərində çiçəklərlə yazılmışdı: "Ey coşqun dəniz, həqiqi yolumdan saparaq, durğun və bulanıq göllərin lillənmiş sularında qərq olduğum zamanlar belə sənin coşqun qəlbinə nüfuz etmək və özümü dəniz etmək üçün çırpınırdım".

Yaradıcı günəşin dimağını əbədiyyətlə parladan əbədi şüalarını və çiçəklərlə bəzənmiş geniş səltənətini gördüyüm zaman: "Bu günəş sönməz, bu çiçəklər solmaz!" demişdim.

Aylar keçdi, illər ötdü, lakin sən sarsılmaz iradənlə qurduğun yeni sənət səltənətində gündən-günə solmaz bir çiçək kimi açılır, sönməz bir günəş kimi parlayırdın.

* * *

– Nə, nə? – deyə dəli kimi yerimdən qalxdım Qara xəbər ildırım sürəti ilə bir anda hər tərəfə yayılmışdı. İnanmadım. Amma mən də sənə doğru gələnlərə qarışaraq, çılğın kimi yeriyirdim. Yetişdim... Ölüm kürsüsü üzərində səni hər tərəfdən qucaqlayan çələnglərə sarılaraq, gözlərini qapamışdın... Yenə inanmadım. Axın-axın səni ziyarətə gələnlərə:

“Yox, o ölməmişdir!” – deyə bağırmaq istədim. Lakin qızıl ölkəm üçün ən qiymətli olan bir şeyin qırılıb içimə düşdüyünü hiss edincə, qollarım taqətsiz bir halda yanıma düşdü. Başın üzərində durub çaşqın-çaşqın baxırkən: “Ah, qayğısız təbiət, nə etdin!” – deyə geniş alnından öpmək, onu göz yaşlarımla islatmaq istədim. Lakin dörd tərəfində duran və arxadan canlı bir dəniz kimi tələtümə gələn gənc qələm yoldaşlarını görüncə ruhum qüvvət aldı, gözlərim böyük bir ümidlə parladı. Əlimi havada sallayaraq: “O, solmaz və sönməz! Əbədiyyətə qovuşanlar üçün ölüm yoxdur!” – deyə bağırdım.

Ey gənc sosialist vətənimin yaradıcı sənətkarı! Sən sənət səltənətində yeni bir günəş kimi doğdun!

Sənət səltənətində doğan böyük günəşlər sönməz!

Əbədiyyət baharının bağçalarında açan çiçəklər solmaz!

O çiçək, o günəş sənsən, sənin sənətindir!

1935

HİTLERİN YUXUSU

Faşistin qəlbindən daha qaranlıq bir gecə idi. Hitler istilaçılıq xülyası ilə məst olaraq artırmada oturmuş, özünün "Mənim mübarizəm" kitabını tamamlamaq üçün ərkani-hərb ilə birlikdə hazırlamış olduğu dünyaya hakim olmaq planını nəzərdən keçirirdi. Sovet hökumətinə hücum planını gözdən keçirərkən tək səbir gəldi. Bu tək səbir onun qəlbində acı şübhə doğurdu, qürurla yumruğunu masaya çırparaq: "Bu tək səbir nədir? Mənim səbir etməyə vaxtım yoxdur; faşizm bütün dünyaya hakim olmalı, bütün millətlər "nəcib" alman millətinə köləlik etməlidir! Dünya alt-üst olsa da bu fikrimdən dönməyəcəyəm" – dedi.

Hitler, planı bir də gözdən keçirməyə başladı. Elə bu arada otaqdakılardan birisi yenə asqırdı. Hitler bu tək səbirdən acıqlandı, başını oynadaraq: "Ah, yenə tək səbir" dedi. Bu tək səbirlər onu əsəbiləşdirmişdi. Oturduğu yerdən qalxdı, bığlarını çeynəyə-çeynəyə artırmada gəzinməyə başladı. Onun buludlu gözləri qaranlıqda şimşək kimi parıldayırdı, ürəyi çırpınaraq dərin düşüncəyə dalmışdı. Düşünməkdən yorulmuş başını əlləri içinə alaraq hiddətlə oturdu, zəngi basdı, xidmətçi qız gəldi, bir fincan su istədi, qız su gətirdi. Hitler əsəbi, titrək əli ilə suyu alıb içdi. Kin və qürurla parlayan gözlərini göylərə dikərək daldı, fikri plan, gözləri isə ulduzların seyri ilə məşğul ikən birdən gözü Marsa sataşdı. Onu bütün qüvvəti ilə özünə cəlb edən Mars cahangirin qəlbində dadlı bir xülya oyatdı. Əlini ona uzadaraq: "Ey Mars, dünya işlərini bitirdikdən sonra sənə də əl atmağa bir yol tapacam" – dedi. Bu fikir onun qəlbindəki kədərini büsbütün dağıtdı. Gülməyə yad olan simasını süni bir təbəssüm bürüdü: "Yavaş, sənə də kəmənd atmasam cahangir Hitler deyiləm".

Bu sözləri deyib Hitler yerindən fırladı. Öz xüsusi təyyarəsinə minərək Marsa yol tapmaq məqsədi ilə havaya qalxdı. O qaranlıqlar içində getdikcə yüksəlirdi. Az getdi, üz getdi, silsilə şəklində uzanmış böyük bir bulud dəstəsinə çatdı. Diqqətlə ətrafa baxarkən qızıl taxt üstündə oturmuş qoca bir kişi gördü. Hiddətindən gözləri bərəldi.

– Məndən də uca yerdə, bu qızıl taxt üstündə oturan qoca kimdir? – deyə ona yanaşdı. Sonra qalın hiddətli bir səslə:

– Ey, sən kimsən? – deyə soruşdu.

Qoca gülümsəyərək dedi:

– Mən allaham!

Hitler heyrətlə açılan gözlərini ona dikərək:

– Sən allahsan? Mən səni çoxdan axtarırdım – deyə əlini ona uzatdı, yumşaq bir səslə:

– Qoca, bəlkə sən bilirsən, bu Mars ulduzuna necə getmək olar? – deyə soruşdu. Qoca gülərək ona baxdı, sonra əlini onun qəlbinə qoyaraq:

– Ora sevgi və qardaşlıq dünyasıdır, bu taxta ürəklə Marsa gedilməz! – dedi. Sonra soyuqdan donmuş əlini nəfəsi ilə qızdıra-qızdıra:

– Bu taxta deyil, dondurucu şaxtadır – dedi. Cahangir başı ilə qocanın sözünü təsdiq etdi:

– Doğrudur, bu dondurucu şaxta ürəklə bütün dünyaya meydan oxuyaram.

Bu zaman təyyarənin propelləri xırıldamağa başladı. Hitler benzinin qurtardığını anlayıb yerə enməyə məcbur oldu.

Qocanın elə yüksəkdə oturması, altındakı qızıl taxt cahangirin qəlbindəki kin və həsəd atəşini yelpikləməyə başladı. Qaşlarını çataraq:

– Güclə olmasa da, hiylə ilə onun taxtına, rütbəsinə sahib olmalıyam – deyərək düşünməyə başladı. O yenə zehnində mühüm bir plan tökürdü. cızdığı plandan məmnun qalaraq sevinclə başını qaldırdı. Yanında duran iki zabiti, qonaq çağırmaq üçün allahın evinə elçi göndərdi. Elçilər havaya qalxaraq ədəblə qocanın ayağı altında durub Hitlerin tapşırığını ona yetirdilər. Qoca gülümsəyərək cavab verdi:

– Bağışlayın, mən taxtımdan yerə enməyə qorxuram, çünki endimmi, Hitler taxtıma oturar. Mənim də allahlığımı əlimdən alar.

Elçilər qayıdıb əhvalatı Hitlerə söylədilər. Hitler acıqlandı, tez beş nəfər topçu zabit çağırdı, təyyarəyə iki zenit topu qoyaraq havaya qalxdı, qocanı görüncə bağırdı:

– Ey, qoca, en taxtından, bir dünyaya iki allah sığmaz!

Qoca cavab vermədi. Əli topun qundağında olan cahangir sözünü bir də təkrar etdi; qoca yenə cavab vermədi. Cahangir acıqlandı. Üzünü topçulara tutaraq amiranə bir səslə: "atəş!" deyə bağırdı. Toplar hiddətlə gurladı. Hitler topun dəhşətli səsindən oyandı, qaranlıqda atəş böcəyi kimi parlayan gözlərini görüncə yumruğunu göylərə doğru sıxaraq:

– Dayan ey qoca, yer üzünə sahib olduqdan sonra sənə də bir əncam çəkərəm – dedi.

1942

BAŞ ÜSTƏ

Tədris hissəsi müdiri Həsən müəllim öz kabinəsində oturub, dərs cədvəlini hazırlayırdı. Axşam qaranlığı çökmək üzrə idi. O gün səhərdən göy üzünü bürüməyə başlayan qara buludlar havanı bir qədər də tez qaraltmışdı. Həsən müəllimin zəif və gözlüklü gözləri işləməyə müsaidə etmədiyindən yazı masası üstündəki elektrik çırağından istifadə etmək istədi. İşlə ciddi məşğul olduğu halda qabağındakı lampanın düyməsini basdı, ancaq işıq yanmadı. Masa üstündəki çırağın lampası götürülmüşdü. Həsən müəllim əsəbiləşdi, tələsik zəngi basdı, gələn olmadı. Zəngi bir neçə dəfə basdıqdan sonra orta boylu, arıq vücudlu bir kişi qapını açıb içəri girdi. İtaətkar bir vəziyyət aldıqdan sonra qısa, sıx kirpikli kiçik gözlərini ona dikərək:

– Nə buyurursunuz? – dedi.

Həsən müəllim əlilə çırağı göstərib:

– Paşa əmi, bu çırağın lampasını kim götürübdür? – deyə soruşdu.

Paşa əmi şəhadət barmağının ucunu başına qoyub düşündükdən sonra:

– Dünən gecə beşinci sinfin tələbələri dərs hazırlayırdılar, onlara verdim – dedi.

– Bəs onda, məşğələdən sonra lampanı yerinə taxmaq lazım deyil!?. Bayaqdan məəttəl qalmışam. Get, lampanı gətir, yerinə tax!

– Baş üstə!

Paşa əmi özünə bəraət qazandırmaq məqsədi ilə nə isə demək istəyirdi ki, Həsən müəllim ona macal vermədi:

– Yaxşı, get, lampanı gətir!

– Baş üstə!

Həsən müəllim çox gözlədi, ancaq lampa gəlib çıxmadı. O yenə zəngi vurdu, gələn olmadı. Hövsələsi lap darıxdı, durub qapıya çıxdı, bir qədər ucadan Paşa əmini səslədi. Paşa əmi tələsik özünü Həsən müəllimə yetirdi, onun sözünü ağzında qoyub, işgüzar adamlara məxsus bir çevikliklə:

– Həsən müəllim, Muradın atasını çağırtdırmışdınız, gəlibdir – dedi.

– De gəlsin!

– Baş üstə! Bu saat çağırram.

Paşa əmi getmək istərkən Həsən müəllimin yadına lampa düşdü:

– Bura bax, Paşa əmi, bəs lampa nə oldu? Burada daha heç gözgözü görmür axı – deyə məzəmmətedici bir vəziyyət aldı.

Paşa əmi əlini başına çəkərək, utana-utana:

– Bay, lap yadımdan çıxmışdı, bu saat gətirim – deyə, tez dönüb otaqdan çıxdı. Paşa əminin "baş üstə"lərinə yaxşı bələd olan müəllim bir də dalınca çığırdı:

– Lampanı tez gətir!

– Baş üstə!

– Muradın atasına de, gəlsin!

– Baş üstə!

Həsən müəllim Paşa əmini çox gözlədi, nə lampa gəldi, nə də Muradın atası. İntizar içində qaldığından çalışa bilmədi, əsəbiləşdi. Zəngi bir neçə dəfə fasiləsiz vurdu, gələn olmadı. Ayağa qalxdı. Qapını açıb artırmaya baxdı. Heç kəsi görmədi. Bu zaman təsadüfən o biri artırmadan keçən xidmətçi qadını görüb çağırdı:

– Aşağıdan Muradın atasını çağır! – deyə ona göstəriş verdi. Qadın bir söz deməyib getdi. Həsən müəllim kabinəsinə qayıtdı, çox çəkmədən xidmətçi qadın başını göstərərək:

– Həsən müəllim, o kişi gəlib, nə deyim? – deyə qapıda icazə istədi.

– Burax, gəlsin!

Muradın atası daxil oldu. Onunla görüşdükdən sonra Həsən müəllim Muradın arabir dərsə gecikməsindən, dərslərinə yaxşı hazırlaşmamasından söz açdı və bu vəziyyətə son vermək üçün ona təsir etməsini tapşırdı. Söhbət bir qədər uzandı. Artıq o qədər qaranlıq idi ki, onlar bir-birinin üzünü görmürdü. Həsən müəllim ürəyində Paşa əmini danlayır, kişinin yanında lap xəcalət çəkirdi. Xoşbəxtlikdən Muradın atası çox oturmadı. O getdikdən sonra dərs cədvəli üzərindəki işini tamamlamaq üçün lampanın dalınca getmək istəyirdi ki, Paşa əmi içəri girdi. Çətin bir vəzifəni yerinə yetirmiş adamlar kimi qurum alaraq:

– Həsən müəllim, Muradın atasını nə qədər axtardım, yoxdur. Kişi gözləməyib gedibdir – dedi.

Həsən müəllim bu sözləri acı və istehzalı gülüşlə qarşıladı:

– Bəs getməz, kişi üç saat gözləməyəcək ha! Adama iş tapşıranda tez yerinə yetirər! Sənin bu baş üstələrin...

Həsən müəllim Paşa əminin ürəyinə dəymək istəmədi. Odur ki, cümləsini bitirmədi. Doğrudan da Paşa əmi pis kişi deyildi. Ona tənbəl adam da demək olmazdı. Bu mülayim kişi "baş üstə" deyəndə onu

yerinə yetirəcəyinə inanıb deyirdi. Ancaq onun bəlası bunda idi ki, o, nəyə görə "baş üstə" deməsini ölçüb biçməzdi. Bir dəqiqədə ona on tapşırıq verilsə idi, ağına-bozuna baxmaz, yenə "baş üstə" deyər, nəticədə birini də yerinə yetirə bilməzdi. Adama elə gəlirdi ki, bu saat desən ki, "Paşa əmi gəl səni güllələyək", o heç düşünmədən dərhal "baş üstə" deyəcək. Paşa əmi belə Paşa əmi idi. Hamı onun xatirini istəyirdi. Ancaq tək bu "baş üstə"lər bütün məktəb əhlini təngə gətirmişdi.

Həsən müəllim bərk əsəbiləşsə də, Paşa əmiyə hörmət etdiyindən bu dəfə də onunla sərt rəftar etmədi. Yarıciddi, yarımülayim bir səslə dedi:

– Ay Paşa əmi, axı bu lampa məsələsini sən lap yadından çıxartdın. Görmürsən ki, heç üzümü də görmürsən?

Paşa əmi diksinən kimi oldu. Bir "baş üstə" demək istədi, ancaq nədənsə demədi, bərk pərt oldu, xəcalət çəkdi, axırda olmuş hadisələri yadına salıb dedi:

– Həsən müəllim, Muradın atasını axtarırdım, ona görə lap yadımdan çıxıb. Bu saat gedib gətirim.

Bu sözləri deyib, Paşa əmi qapıdan çıxdı. Bu vaxt gecə növbəsinin zəngi vuruldu. Tədris hissəsi müdirinin kabinəsi müəllimlərlə doldu. İş yarımçıq qalmışdı. Müəllimlər dərs cədvəlinə dair Həsən müəllimdən nə isə soruşur, o da tamamlamadığı üçün onlara cavab verə bilmirdi. Çox pərt idi. Elə bu zaman Paşa əmi əlində lampa içəri girdi, cəld onu yazı stolunun üstündəki çırağa tıxadı. Otağı işıq bürüdü. Paşa əmi məmnun vəziyyətdə kabinədən çıxmaq istəyirdi ki, Həsən müəllim onu saxladı:

– Paşa əmi, səndən xahiş edirəm ki, iş tapşıranda vaxtında gör, yoxsa bu "baş üstə"lərin bizə çox baha oturur, yaxşı olar ki, sən bu "baş üstə" sözünü birdəfəlik heç işlətməyəsən.

Paşa əmi özü də hiss etmədən:

– Baş üstə, Həsən müəllim, bundan sonra demərəm – deyə cavab verdi. Həsən müəllim gülümsündü.

– Sən yenə "baş üstə" deyirsən? Mənə iş lazımdır, iş, quru "baş üstə" lazım deyil.

– O da, baş üstə!

Bu sözü deyib, Paşa əmi otaqdan cəld çıxdı. Ayaq üstündə durmuş Həsən müəllim xeyli onun dalınca baxıb fikrə getdi.

1946

MASAMA

Ey mənim köhnə masam, köhnə dostum, mən yenə də sənə dirsəklənərək əlimdə qələm çalışıram. Bu dəfə qələmə aldığım mövzu sənsən, ancaq sən!..

Qırx ildir ki, sən mənimlə baş-başa verib ədəbi yaradıcılığımda can qoyur, mənimlə bərabər əmək sərf edirsən.

Bu günkü kimi yadımdadır: Evimizdə həm toy, həm də bayram hazırlığı gedirdi. Belə şən, bəxtiyar bir zamanda mən səni bir çox masa içərisindən bəyənərək mağazadan öz otağıma gətirdim. O zaman sən mahir bir ustad, gözəl bir sənətkar əlindən çıxmış təzə, gözəl bir masa, mən də ədəbi həyata yenicə atılmış gənc bir şair idim. O gündən ulduzumuz barışdı, hər ikimiz səmimi dost kimi yaşadıq. Mən bütün kədərlərimi, sevinclərimi sənə açaraq, bir dost kimi sənlə bölüşdüm. sən mənim bütün ədəbi əsrarımın xəzinəsi və səmimi sirdaşımsan! Bu dostluğumuzun qırx illik uzun bir tarixi var. Bu uzun zaman içərisində əlimdə qələm sənlə baş-başa verib hər əsər üzərində nə böyük həvəs, sönməz eşqlə çalışdığımı sən gözəl bilirsən. sənətə olan eşqim qəlbimə qüvvət, qələmimə sürət, dimağıma hərarət verirdi. Hər əsər üzərində yorulmadan çalışırdım.

Ey köhnə dostum, yaradıcılığımın məhsulu olan bütün elmi, ədəbi, ictimai əsərlərimi sənin üzərində yaratdım. Hər əsərimi bitirdiyim zaman o coşqun, daşqın sevinclərim sənə əks etməyə bilməzdi. Yazıb yaratdıqlarımda sənə, qəlbimin, dimağımın dilmancı olan qələmimə minnətdaram.

Ey köhnə drstum, hər zaman sənlə tez-tez görüşdüyüm halda son zamanlar bir az gec-gec görüşürük, "Sədaqətsiz" – deyə bunu mənə nöqsan tutma! Çünki, bu hal dostluqdan asılı olmayan başqa səbəblərdən irəli gəlir. O səbəb: uzun bir zamanın vücuduma saldığı rəxnə. əzamda törətdiyi iğtişaşdır. Sənin qırx illik ömrün varsa, mən səndən daha yaşlıyam. Qocalıq üstümü almış, bir-birini təqib edən illər, zamanlar gözümün nurunu, qəlbimin hərarətini, vücudumun qüvvətini azaltmış olduğundan çalışmaq iqtidarım zəifləmişdir. Odur ki, sənlə gec-gec görüşməyə məcburam.

Əziz dostum, görürəm qırx illik uzun həyat səni də qocaltmış, əvvəlki təzəlik, gözəllik, təravət sönmüş, üzərinə uzun zamanın hisli, paslı tozları qonmuş, zaman səni də mənim kimi qocaltmışdır. Sən nə qədər qocalsan, yenə də mənim sevimli masam, köhnə dostumsan.

Bir zaman evimizə yeni masa alınmışdı. Onu mənə vermək və məni səndən yırmaq istədilər. "Yox, mən öz köhnə dostumdan ayrılmaram" – deyə rədd etdim.

Mən vücudca qocalsam da qəlbim gəncdir. Şair qəlbi qocalmaz! Bu gün qocaları gənclərdən kim ayıra bilər! Mənim qəlbimdə sənət eşqi hələ sönməmişdir, hələ bundan sonra səninlə yenə baş-başa verib mühitimdən aldığım qüvvət, eşqimdən aldığım hərarətlə yeni əsərlər yaratmaq ən böyük əməlimdir. Qırx ildir bərabər çalışırıq. Kim bilir, daha nə qədər zaman birlikdə çalışacağıq. Hər halda son əsərimi də sənin, ancaq sənin üzərində yazmağa söz verirəm. Sən mənim köhnə dostumsan!..

1946

Povest

XASAY

I

Üçüncü rübün nömrələri yoxlandıqdan sonra məktəb ən fəal əlaçı şagirdlərin və onların valideyni şərəfinə təntənəli bir müsamirə verməyi qərara almışdı. Axırıncı dərs bitmək üzrə idi. Çağırışlar siniflərdə şirin-şirin paylanırdı. Sinif rəhbəri Kamil müəllim əlində çağırış vərəqələri öz sinfinə girincə bütün sinif yerindən oynadı. Kamil müəllim sinfi zor-güc sakit etdi və qırmızı rəngli çağırış vərəqəsini Xasaya uzadıb "Al, bu sənindir", dedi. Sonra çağırışları bir-bir payladı.

Artıq dərs bitmiş, zəng vurulmuşdu. Müəllimlər bayıra çıxınca bütün siniflər sel kimi həyətə axdı.

Xasay bir əlaçı iftixarı ilə əlində çağırış vərəqəsi bacısı Zinyətlə bərabər sevinə-sevinə evə gəldi. həyətə girdiyi zaman atası Balakişi əlində süpürgə bağçanı süpürürdü. Badam da ağaca söykənib gülə-gülə onunla danışırdı. Xasay qaça-qaça atasının yanına gəldi, çağırışı sevinə-sevinə Balakişiyə uzadıb:

– Ata, sənə çağırış gətirmişəm, məktəbimizdə müsamirə var – dedi.

Balakişi süpürgəni çiyninə söykədi, çağırışı alıb kəlmə-kəlmə oxudu. Sonra sevinclə pıçıldayan gözlərini Xasaya dikərək:

– Oğlum, bu müsamirəyə bütün atalarmı çağırılmışdır? – deyə soruşdu.

Xasay gülə-gülə:

– Bəli ata, ancaq əlaçı tələbələrin çağırışları qırmızı rəngdədir – deyə cavab verdi.

Balakişi gözlərini çağırışdan çəkməyir, köksü şişir, atalıq qüruru artır, üzü, gözü işıqlanır, dodaqları gülümsəyirdi. Bu gecə bir əlaçı atası sifəti ilə müsamirəyə çağırılırdı. Ona bundan böyük bir bəxşiş nə ola bilərdi?!

Badam şən və şaqraq bir səslə Zinyətdən soruşdu:

– Sənə də çağırış verdilərmi?

Zinyət dodaqlarını büzüb çiynini çəkərək dedi: